

1.1 Διάκριση των επιστημών

1.1.1 Φυσικές επιστήμες: αρχές, νόμοι και τάσεις

Η λέξη επιστήμη προέρχεται από το ρήμα *επίσταμαι* που σημαίνει την απόκτηση γνώσης, καθώς και την ικανότητα χρησιμοποίησής της. Η επιστήμη προϋποθέτει:

- τη χρήση συστηματικών μεθόδων έρευνας,
- την ανάλυση και ερμηνεία των ευρημάτων της έρευνας
- την εξαγωγή συμπερασμάτων.

Τα συμπεράσματα μπορεί να επαληθεύονται ή όχι στην πράξη, μπορεί μέσα στο πέρασμα του χρόνου να αλλάξουν, υπό το φως νέων επιστημονικών ανακαλύψεων.

Η **επιστήμη είναι κοινωνικό και ιστορικό φαινόμενο**, διαμορφώνεται και αλλάζει στο πέρασμα του χρόνου, προχωρά ή μένει στάσιμη ανάλογα με τα επιτεύγματά της, αλλά και τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούν.

Οι επιστήμες, ανάλογα με το τι μελετούν, χωρίζονται σε **φυσικές** και **κοινωνικές** επιστήμες. Οι πρώτες μελετούν τα φυσικά φαινόμενα. Οι δεύτερες τα κοινωνικά φαινόμενα. **Φαινόμενο** είναι ο τρόπος με τον οποίο εμφανίζεται ένα φυσικό ή κοινωνικό συμβάν, είναι οτιδήποτε συλλαμβάνει η συνείδηση του ανθρώπου μέσω των αισθήσεών του, οτιδήποτε γίνεται αντιληπτό μέσω της ανθρώπινης παρατήρησης.

Οι **φυσικές επιστήμες** μελετούν τα **φυσικά φαινόμενα** και προσπαθούν να βρουν ανάμεσα σε αυτά **σχέσεις αιτίας και αποτελέσματος**. Πώς δηλαδή ένα φαινόμενο σχετίζεται με κάποιο ή κάποια άλλα φαινόμενα. Σκοπός των φυσικών επιστημών είναι η ανάπτυξη καθολικών αιτιατών νόμων, δηλαδή σχέσεων ανάμεσα σε φυσικά φαινόμενα οι οποίες να ισχύουν παντού και πάντα.

Βασικά επιστημονικά εργαλεία των φυσικών επιστημών είναι η **παρατήρηση** και το **πείραμα**.

1.1.2 Κοινωνικές επιστήμες: αρχές, νόμοι και τάσεις

Με τον όρο «κοινωνικές επιστήμες» εννοούμε τις επιστήμες που ασχολούνται με τα κοινωνικά φαινόμενα (οικονομικά φαινόμενα, κοινωνικές σχέσεις και προβλήματα, ψυχολογικά φαινόμενα κτλ.). **Οι κοινωνικές επιστήμες δεν διατυπώνουν νόμους, όπως οι φυσικές επιστήμες, αλλά τάσεις. Τάση** είναι η δυναμική που δημιουργούν τα δεδομένα προς μία κατεύθυνση. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι η τάση θα πραγματοποιηθεί. Π.χ., τα υψηλά ποσοστά ανεργίας μπορεί να οδηγήσουν σε κοινωνική εξέγερση. Αυτή είναι τάση, η οποία όμως μπορεί να ακυρωθεί από πολλούς και διαφορετικούς παράγοντες.

Γενικές αρχές των σύγχρονων κοινωνικών επιστημών είναι:

α) Η γνώση του παρελθόντος, της ιστορίας, ενισχύει την καλύτερη κατανόηση του παρόντος.

Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης στο κέντρο της νωπογραφίας του Ραφαήλ *Η Σχολή των Αθηνών* (Βατικανό).

Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης θεωρούνται δύο από τους μεγαλύτερους πολιτικούς και κοινωνικούς φιλοσόφους του αρχαίου κόσμου. Ο πρώτος έγραψε, ανάμεσα στα άλλα, την *Πολιτεία* και τους *Νόμους*. Περιέγραψε στα έργα του τη δομή και την οργάνωση μιας ιδανικής πολιτείας. Ο Αριστοτέλης, ανάμεσα στα άλλα, ανέλυσε τα πολιτεύματα της εποχής του και προσπάθησε να ερμηνεύσει τις αιτίες συγκρότησης της κοινωνίας και της πολιτείας. Και οι δύο έκαναν σημαντικές παρατηρήσεις στη μέθοδο προσέγγισης και ανάλυσης των πολιτικών και κοινωνικών φαινομένων. Ενώ ο Πλάτων αναζητούσε την ερμηνεία των φαινομένων στον κόσμο των ιδεών, ο Αριστοτέλης στρεφόταν προς τα ίδια τα φαινόμενα, κάνοντας γενικεύσεις μόνο μετά την εξαντλητική έρευνά τους. Στο έργο των δύο φιλοσόφων συναντάμε τη χρήση της επαγωγής και της παραγωγής.

Η **επαγωγή** είναι η εξαγωγή συμπεράσματος από το ειδικό προς το γενικό. Κάθε άνθρωπος είναι θνητός. Όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί.

Η **παραγωγή** είναι εξαγωγή συμπεράσματος από το γενικό προς το ειδικό. Όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί. Άρα και αυτός ο συγκεκριμένος άνθρωπος είναι θνητός.

Ο Γαλιλαίος επιδεικνύει το τηλεσκόπιο στον Δόγη της Βενετίας (νωπογραφία του Μπερντίνι).

Ο Γαλιλαίος είναι παράδειγμα του πώς η ανάπτυξη της επιστήμης παρεμποδίστηκε από αντιλήψεις, προλήψεις και προκαταλήψεις της εποχής.

Το μικρό απόσπασμα από την 4η σκηνή του θεατρικού έργου του Μπέρτολ Μπρεχτ *Ο βίος του Γαλιλαίου*, όπου ο Γαλιλαίος ελπίζει μάταια να πείσει, με τη χρήση του τηλεσκοπίου, δύο πανεπιστημιακούς, έναν μαθηματικό και έναν φιλόσοφο ότι, σε αντίθεση με όσα γράφουν οι αρχαίοι συγγραφείς, υπάρχουν πλανήτες που κινούνται, είναι ενδεικτικό του κλίματος της εποχής. Οι πανεπιστημιακοί απαντούν στον Γαλιλαίο ότι δεν θα κοιτάζουν μέσα από το κιάλι του, διότι δείχνει πράγματα που δεν υπάρχουν. Συμβουλεύουν μάλιστα τον ίδιο να μελετήσει τα σχολικά βιβλία της εποχής.

Εργασία: Οι μαθητές να βρουν το σχετικό απόσπασμα από το έργο του Μπρεχτ και να το μελετήσουν. Επίσης, μπορούν να το παρουσιάσουν και δραματοποιημένο (παιχνίδι ρόλων), στην τάξη.

β) Η γνώση άλλων πολιτισμών βοηθάει την καλύτερη κατανόηση του δικού μας πολιτισμού.

γ) Η γνώση ότι οι κανόνες, οι αξίες και οι ρυθμίσεις που ισχύουν στην κοινωνία μας και διέπουν την καθημερινή μας ζωή έχουν δημιουργηθεί σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες και μπορεί να αλλάξουν στο μέλλον.

δ) Η κατανόηση της αλληλεξάρτησης των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων.

1.1.3 Διαφορές φυσικών και κοινωνικών επιστημών

Οι φυσικές επιστήμες διαφέρουν από τις κοινωνικές. Επιγραμματικά, οι διαφορές τους εστιάζονται στα εξής σημεία:

α) Τα κοινωνικά φαινόμενα δεν είναι ίδια με τα φυσικά φαινόμενα. Τα κοινωνικά φαινόμενα παράγονται από ανθρώπους. Κατά συνέπεια, η μελέτη τους δεν μπορεί να γίνει αν δεν γνωρίζουμε τι νόημα δίνουν οι άνθρωποι στη συμπεριφορά τους, αλλά και πώς ερμηνεύουν τη συμπεριφορά των άλλων ανθρώπων. Ένας διαπληκτισμός ανάμεσα σε δύο φίλους είναι ένα συμβάν. Όμως, δεν μπορούμε να ερμηνεύσουμε το συμβάν αν δεν μάθουμε ποιος είναι ο λόγος που οδήγησε τον καθένα από αυτούς στον διαπληκτισμό. Η αύξηση της τιμής του πετρελαίου δημιουργεί τάσεις (αύξηση των τιμών, ανεργία, πόλεμος), όμως κανείς δεν μπορεί να προβλέψει με σιγουριά τι θα γίνει τελικά. Υπάρχουν οι αποφάσεις και οι ενέργειες των ανθρώπων (κυβερνήσεις, κινήματα, κόμματα) που καθορίζουν, τελικά, την πορεία των πραγμάτων. Αντίθετα, η βροχή, το χιόνι, ο σεισμός συμβαίνουν παρά τη θέληση των ανθρώπων.

β) Οι άνθρωποι τροποποιούν τη συμπεριφορά τους όταν είναι αντικείμενα έρευνας. Οι άνθρωποι, όταν είναι υπό παρατήρηση, συμπεριφέρονται τελείως διαφορετικά. Αυτό δεν συμβαίνει με τα φυσικά φαινόμενα. Η βροχή δεν αλλάζει δύναμη επειδή την παρακολουθεί ο μετεωρολόγος. Ο καθηγητής, όμως, μπορεί να αλλάξει τρόπο διδασκαλίας όταν ένας ερευνητής παρακολουθεί το μάθημά του. Ο πωλητής μπορεί να αλλάξει την τιμή των προϊόντων του, αν διαπιστώσει ότι ελέγχεται για αυτές.

Αυτές τις διαφορές πρέπει να τις έχουμε υπόψη μας όταν μελετάμε τις κοινωνικές επιστήμες και όταν συζητάμε για οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα.

1.2 Λόγοι εμφάνισης των κοινωνικών επιστημών

Στην Αρχαία Ελλάδα, ο προβληματισμός στα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα συνδέθηκε με τον ορθό λόγο, την προσπάθεια δηλαδή να ερμηνευτούν τα φαινόμενα αυτά με τη λογική και όχι με προσφυγή σε μύθους. Ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, ο Σωκράτης, οι σοφιστές, ο Ξενοφών ανέπτυξαν σημαντικές έννοιες, πολλές από τις οποίες χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερα στις κοινωνικές επιστήμες. Δεν είναι τυχαίο ότι η έκρηξη αυτή του κοινωνικού στοχασμού γίνεται σε εποχή δημοκρατίας και ανάπτυξης της οικονομίας. Επιγραμματικά, **ο κοινωνικός στοχασμός χρειάζεται δύο προϋποθέσεις για να ευδοκιμήσει:**

α) την ύπαρξη καλλιεργημένων ομάδων (διανοούμενοι, φιλόσοφοι, καλλιτέχνες, επιστήμονες κτλ.).

β) συνθήκες ελευθερίας προκειμένου οι ιδέες να αναπτυχθούν και να διακινηθούν ελεύθερα.

Ο κοινωνικός προβληματισμός καταπνίγηκε τον Μεσαίωνα. Εμφανίστηκε ξανά στην Αναγέννηση. **Από την Αναγέννηση μέχρι τον 19ο αιώνα**, οι σημαντικότερες αλλαγές είναι:

α) Η **ανάπτυξη του εμπορίου**, η οποία κορυφώνεται την εποχή των ανακαλύψεων. Οι **ανακαλύψεις** (τέλη του 15ου αιώνα) δεν φέρνουν μόνο πλούτο. Φέρνουν γνώσεις και επαφή με άλλους πολιτισμούς.

β) Η **αμφισβήτηση της Παπικής Εκκλησίας** και της βασιλικής εξουσίας. Σε αυτό συνέβαλε η **Μεταρρύθμιση** (κίνηση του 16ου αιώνα στη Γερμανία που διέσπασε την Καθολική Εκκλησία).

γ) Η **Βιομηχανική Επανάσταση**, που επέφερε την οργάνωση της εργασίας σε **εργοστάσια**, νέες γνώσεις και τεχνολογία, ανάπτυξη των **πόλεων**.

δ) Η εμφάνιση των **εθνικών κρατών** και η ανάγκη για διευθέτηση των οικονομικών υποθέσεων και της διοίκησής τους.

ε) Η εμφάνιση και ανάπτυξη της **τυπογραφίας**, που βοήθησε τη διάδοση των ιδεών.

στ) Η **ανάπτυξη των φυσικών επιστημών**, οι οποίες ανοίγουν δρόμο για την απελευθέρωση από τις προλήψεις του Μεσαίωνα.

Αυτές οι εξελίξεις στην οικονομία, την κοινωνία, την πολιτική και την τεχνολογία οδήγησαν στην **ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών**. Ειδικότερα:

α) Οικονομία. Το κράτος και το εμπόριο απαιτούν αναπτυγμένα συστήματα για την οικονομική τους διαχείριση. Τον 16ο-17ο αιώνα κυριαρχεί ο **μερκαντιλισμός**, που προτείνει ρύθμιση της οικονομίας από το κράτος, υψηλούς δασμούς για τα εισαγόμενα προϊόντα, καμία φορολόγηση για τα εξαγόμενα προϊόντα. Γι' αυτό και ο μερκαντιλισμός χαρακτηρίστηκε «οικονομικός εθνικισμός», καθώς προσπαθεί να προασπίσει τα συμφέροντα της δικής του χώρας σε βάρος των άλλων. Τον 18ο αιώνα, εμφανί-

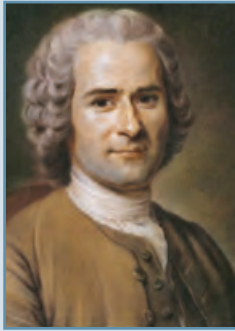

Ιερώνυμος Μπος, *Η θεραπεία της τρέλας*, 1480 (Μουσείο Πράντο, Μαδρίτη).

Αλληγορία της δεισιδαιμονίας και της άγνοιας. Στον **Μεσαίωνα**, ο **θεοκρατικός δογματισμός** κατέπνιξε τον κοινωνικό στοχασμό. Κυριάρχησε ο **σχολαστικισμός**, όπου τα πάντα συγκρίνονταν με τη Βίβλο ή τα κείμενα του Αριστοτέλη. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές δημιούργησαν τους όρους για το ξεπέρασμα του Μεσαίωνα.

Πρωτοπόροι της φιλοσοφίας και των επιστημών:

- **Φράνσις Μπέικον** (ή Βάκων, 1561-1626): κάθε επιστημονική θέση πρέπει να επαληθεύεται με πείραμα για να γίνεται αποδεκτή.
- **Ρενέ Ντεκάρτ** (ή Καρτέσιος, 1596-1650): η συστηματική αμφιβολία είναι ο μόνος δρόμος προς την αληθινή γνώση.
- **Τζον Λοκ** (1632-1704): οι άνθρωποι έχουν απαραβίαστα φυσικά δικαιώματα (ζωής, ελευθερίας, περιουσίας).
- **Ισαάκ Νιούτον** (ή Νεύτων, 1642-1727): με την επαγωγική μέθοδο (πορεία από το ειδικό στο γενικό) διατύπωσε τον νόμο της παγκόσμιας έλξης.

Ζαν Ζακ Ρουσό

ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

1. Φυσικά δικαιώματα

Όλοι οι άνθρωποι έχουν ίσα δικαιώματα (ζωής, ιδιοκτησίας, ισότητας απέναντι στον νόμο, ελευθερίας σκέψης).

2. Θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου (Τζον Λοκ)

Υπάρχει ένα συμβόλαιο κυβερνώντων και κυβερνωμένων. Αν οι πρώτοι γίνουν τυραννικοί, τότε οι δεύτεροι έχουν το δικαίωμα να αντισταθούν. Ο Ρουσό, επίσης, θεωρεί ότι ο λαός πρέπει να έχει την εξουσία και όχι οι ηγεμόνες.

3. Γενική βούληση (Ζαν Ζακ Ρουσό)

Εκφράζεται με τη συμμετοχή του λαού στη λήψη των αποφάσεων.

4. Η διάκριση των εξουσιών (Μοντεσκιέ)

Όχι ένας αλλά πολλοί φορείς και είδη εξουσίας, για να αποφεύγονται οι αυθαιρεσίες:

- **εκτελεστική εξουσία** που εφαρμόζει τους νόμους
- **νομοθετική** εξουσία που θα νομοθετεί (βουλή)
- **δικαστική εξουσία** που ελέγχει την τήρηση των νόμων (δικαστήρια).

ζονται στη Γαλλία οι **φυσιοκράτες**, οι οποίοι υποστηρίζουν την ελευθερία των συναλλαγών.

β) Πολιτική. Εμφανίζεται η **Σχολή του Φυσικού Δικαίου** (17ος αιώνας), η οποία ανάγει το δίκαιο στη φύση (όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι) υποκαθιστώντας το **θεϊκό δίκαιο του Μεσαίωνα** (η κοινωνική τάξη είναι δοσμένη από τον Θεό). Στην Αγγλία (τέλος 17ου αιώνα) και τη Γαλλία (18ος αιώνας) εμφανίστηκε το **κίνημα του Διαφωτισμού**. Οι Διαφωτιστές άνοιξαν δρόμους στις κοινωνικές επιστήμες, καθώς απέρριπταν κάθε αυθεντία και αποδέχονταν τη λογική ως το μόνο έγκυρο μέσον ερμηνείας του κόσμου.

Τον **19ο αιώνα** κυριαρχεί ο **θετικισμός**, η αντίληψη ότι η έρευνα των κοινωνικών φαινομένων θα γίνει επιστήμη μόνο αν μελετήσει τα κοινωνικά φαινόμενα σαν να ήταν φυσικά φαινόμενα, χρησιμοποιώντας τις μεθόδους των φυσικών επιστημών προκειμένου να βρεθούν σχέσεις αιτίας-αποτελέσματος ανάμεσα τους και να διατυπωθούν καθολικοί κοινωνικοί νόμοι.

Τα **κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά προβλήματα** της εποχής ήταν το αντικείμενο των κοινωνικών επιστημών. Πώς θα αντιμετωπίζονταν αυτά τα προβλήματα; **Πώς μπορούν οι άνθρωποι να επιτύχουν ευημερία και κοινωνική δικαιοσύνη;** Αυτό το ερώτημα, **η σύζευξη της ευημερίας με τη δικαιοσύνη, ήταν το κεντρικό ερώτημα των κοινωνικών επιστημών την εποχή της συγκρότησής τους.**

Ήδη, ο **Άνταμ Σμιθ** (Adam Smith, 1723-1790) από τα τέλη του 18ου αιώνα είχε συνδέσει την **οικονομία** με την **ηθική**. Στο επίκεντρο της σκέψης του ήταν το πώς ο **καπιταλισμός** θα μπορέσει να δημιουργήσει οικονομική ευημερία και κοινωνική δικαιοσύνη. Μέσο για την επίτευξη αυτού του σκοπού ήταν, για τον Σμιθ, η **ελεύθερη αγορά**.

γ) Κοινωνιολογία. Ο **Αύγουστος Κοντ** (Auguste Comte, 1778-1857) δημιούργησε τον όρο «κοινωνιολογία». Μια νέα επιστήμη που θα ανακάλυπτε, κατά τον Κοντ, τις αιτίες των κοινωνικών προβλημάτων ώστε αυτά να αντιμετωπιστούν. Η κοινωνιολογία ήταν το μέσο ευημερίας της κοινωνίας. Ο Κοντ έφτιαξε σχέδια οργάνωσης της γαλλικής κοινωνίας, στηριγμένα στην κοινωνιολογία, με σκοπό έναν καλύτερο κόσμο.

Ο **Μαρξ** (Karl Marx, 1818-1883), τον 19ο αιώνα, ανέλυσε τη λειτουργία του **καπιταλιστικού συστήματος** και συμπέρανε ότι ο **καπιταλισμός** είναι ένα σύστημα που στηρίζεται στην **ανισότητα** και την **εκμετάλλευση**. Η λύση γι' αυτόν δεν ήταν η ελεύθερη αγορά αλλά η **σχεδιασμένη οικονομία** και η **κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής** σε ένα κράτος, τη διοίκηση του οποίου θα την έχει αναλάβει η εργατική τάξη και οι σύμμαχοί της. Το πλεόνασμα της κρατικοποιημένης παραγωγής θα μοιραζόταν στους ανθρώπους ανάλογα με τις ανάγκες τους (σοσιαλισμός).

1.3 Η διεπιστημονικότητα στις κοινωνικές επιστήμες

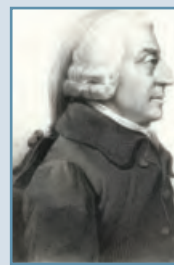
Η οικονομία, η κοινωνία, η πολιτική και η πολιτιστική ζωή δεν εξελίσσονται απομονωμένα μεταξύ τους. Η μελέτη τους από ξεχωριστούς κλάδους των κοινωνικών επιστημών (Πολιτική Οικονομία, Κοινωνιολογία, Πολιτική Επιστήμη, Δίκαιο, Ψυχολογία, κτλ.) γίνεται, σε μεγάλο βαθμό, για λόγους εμβάθυνσης. Κανένας σύγχρονος κοινωνικός επιστήμονας δεν υποστηρίζει ότι το δίκαιο ή το κράτος υπάρχουν ανεξάρτητα από την οικονομία. Επίσης, δεν μπορεί να υπάρξει σοβαρή κοινωνιολογική μελέτη ενός φαινομένου, χωρίς να λάβει υπόψη της την κατάσταση της οικονομίας, του δικαίου, του κράτους, της πολιτικής εντός των οποίων εκδηλώνεται το κοινωνικό φαινόμενο. **Οικονομία, κοινωνία, πολιτεία είναι άρρηκτα δεμένες μεταξύ τους με σχέσεις αλληλεπίδρασης.**

Αυτή τη σχέση την κατανόησαν μεγάλοι κοινωνικοί στοχαστές και επιστήμονες, οι οποίοι προσπάθησαν να ερμηνεύσουν τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα της εποχής τους.

Ο **Άνταμ Σμιθ**, με το έργο του *Ο πλούτος των εθνών* (1776), επιχείρησε να δώσει ένα συνολικό σχέδιο για την οργάνωση της καπιταλιστικής κοινωνίας. Δεν διέκρινε την οικονομία ως ξεχωριστό πεδίο από την κοινωνία. Θεώρησε, όμως, κινητήριο μοχλό για την ευημερία της κοινωνίας την ελεύθερη αγορά και την οικονομική συμπεριφορά των ανθρώπων που προσπαθούσαν να μεγιστοποιήσουν τα οφέλη τους.

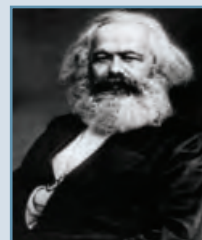
Οι οικονομολόγοι της Κλασικής Σχολής (**Μάλθους, Ρικάρντο και Μιλ**) επιχειρούσαν, επίσης, με το έργο τους να διαμορφώσουν την επιστήμη της κοινωνίας. Δεν αποσύνδεαν την οικονομία από την κοινωνία και την πολιτική. Γι' αυτό και χρησιμοποιούσαν τον όρο «πολιτική οικονομία». Θεωρούσαν ότι μέσω οικονομικών ρυθμίσεων μπορεί να επέλθει ευημερία και δικαιοσύνη. Οι μισθοί, η απασχόληση, οι τιμές των προϊόντων, η παραγωγικότητα αποτελούν για τους κλασικούς οικονομολόγους οικονομικά αλλά ταυτόχρονα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα.

Ο **Καρλ Μαρξ**, επίσης, δεν απομονώνει την οικονομία από την κοινωνία και την πολιτική. Ο Μαρξ αντιμετωπίζει τις κοινωνίες ως **οικονομικούς και κοινωνικούς σχηματισμούς**. Στη **βάση** κάθε οικονομικού και κοινωνικού σχηματισμού βρίσκεται ο **τρόπος παραγωγής**, ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο οι άνθρωποι παράγουν τα προϊόντα. Ο τρόπος παραγωγής περιλαμβάνει τα **μέσα παραγωγής** (έδαφος, εργαλεία, μηχανές, εργοστάσια) και τις **σχέσεις παραγωγής** (ποιος έχει την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και με τι σχέσεις εργάζονται οι άνθρωποι σε αυτά: είναι δούλοι που ανήκουν στον ιδιοκτήτη τους και δεν έχουν κανένα δικαίωμα; είναι εργάτες που εργάζονται με μισθό, αλλά ταυτόχρονα είναι πολίτες και μπορούν να συνδικαλίζονται;). Πάνω στον τρόπο παραγωγής (βάση) υψώνεται το **εποικοδόμημα** (είδος εξουσίας, εκπαί-

Άνταμ Σμιθ
(1723-1790)

Καθηγητής Ηθικής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Γλασκόβης. Έθεσε τα θεμέλια της θεωρίας της ελεύθερης αγοράς. Ο Σμιθ θεωρούσε ότι κάθε άνθρωπος, κυνηγώντας το προσωπικό του συμφέρον, ωφελεί και την κοινωνία. Π.χ. ο φούρναρης παρασκευάζει ψωμί, όχι από ανθρωπισμό αλλά για το κέρδος. Όμως, η πράξη του αυτή ευνοεί την κοινωνία που έχει στη διάθεσή της ψωμί. Διαφορετικά, αν η κοινωνία περίμενε να ικανοποιήσει τις ανάγκες της από τη φιλανθρωπία, τότε δεν θα είχε τα απαραίτητα αγαθά και τις υπηρεσίες. Το έργο του *Ο πλούτος των εθνών* θεωρείται από τα θεμελιώδη έργα των κοινωνικών επιστημών.

Καρλ Μαρξ
(1818-1883)

Γερμανός φιλόσοφος, οικονομολόγος, πολιτικός στοχαστής. Για τις πολιτικές του ιδέες εξορίστηκε και έζησε στο Παρίσι, τις Βρυξέλλες και το Λονδίνο. Έζησε τη σύγκρουση κεφαλαιοκρατών και εργατών που οδήγησε στις επαναστάσεις του 1848. Το θεωρητικό του έργο επηρέασε το εργατικό κίνημα και τη σύγχρονη πολιτική σκέψη. Ο Έλληνας πολιτικός στοχαστής Νίκος Πουλαντζάς, θέλοντας να δείξει τη σημασία της σκέ-

ψης του Μαρξ, έγραψε: «Κάθε πολιτική θεωρία [...] είτε είναι διάλογος με τον μαρξισμό είτε αναμέτρηση μαζί του» (Ν. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, εκδ. Θεμέλιο, σ. 14).

Εμίλ Ντυρκέμ
(1858-1917)

Γάλλος κοινωνιολόγος. Υποστήριξε ότι τα κοινωνικά φαινόμενα πρέπει να μελετούνται ως «πράγματα». Εστίασε στον καταμερισμό εργασίας. Κάθε κοινωνία έχει έναν καταμερισμό εργασίας. Παλαιότερα, οι άνθρωποι έκαναν περισσότερες εργασίες, καθώς αυτές ήταν απλούστερες. Ο ίδιος άνθρωπος ήταν αγρότης, ψαράς, χτίστης και πολεμιστής. Στις σύγχρονες κοινωνίες κάτι τέτοιο είναι αδύνατο. Ο καθένας ασκεί κάποια συγκεκριμένη και εξειδικευμένη εργασία. Η αλλαγή στον καταμερισμό εργασίας επιφέρει και αλλαγές στην ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων. Ο **περιορισμένος καταμερισμός εργασίας** οδηγεί στη **μηχανική αλληλεγγύη**. Οι άνθρωποι λειτουργούν περισσότερο ως ομάδα, έχουν ομοιογένεια, η ατομικότητα είναι περιορισμένη ενώ η ομάδα καταστέλλει (ποινές, εξορία) το μέλος που δεν τηρεί τους κανόνες της. Ο **ανεπτυγμένος καταμερισμός εργασίας** οδηγεί στην **οργανική αλληλεγγύη**.

Οι άνθρωποι ζουν σε πολυπληθείς κοινωνίες που τις χαρακτηρίζει η ανομοιογένεια. Οι σχέσεις τους θεμελιώνονται στη διαφορετική εργασία που κάνει ο καθένας και διέπονται από το δίκαιο (νόμοι) που στηρίζεται στα δικαιώματα των μελών και όχι στην καταστολή.

δευση, νομοθεσία, ψυχαγωγία, τέχνη, επιστήμη). Βάση και εποικοδόμημα αλληλεπιδρούν το ένα στο άλλο. Αυτοί που έχουν τα μέσα παραγωγής θέλουν οι θεσμοί (νόμοι, εκκλησία, εκπαίδευση) να προστατεύουν τα προνόμιά τους και να δικαιολογούν την κυριαρχία τους. Π.χ. στη φεουδαρχία, τα μέσα παραγωγής ανήκουν στους γαιοκτήμονες φεουδάρχες. Οι δουλοπάροικοι εργάζονται σε αυτά. Η εκκλησία, το δίκαιο κτλ. προστατεύουν τα συμφέροντα των φεουδαρχών, προσπαθώντας να πείσουν τους δουλοπάροικους ότι αυτή η κοινωνική κατάσταση –αρνητική και εκμεταλλευτική γι’ αυτούς– είναι κάτι που δεν μπορεί να αλλάξει. Όταν αλλάζει η βάση, αλλάζει και το εποικοδόμημα. Όταν η οικονομία από φεουδαρχική γίνεται καπιταλιστική, τότε αλλάζουν και οι θεσμοί του εποικοδομήματος. Εμφανίζεται νέο δίκαιο, νέα εκπαίδευση κτλ. που να ανταποκρίνεται στις νέες ανάγκες του τρόπου παραγωγής.

Ο **Εμίλ Ντυρκέμ** (Emile Durkheim, Γαλλία, 1858-1917) προσπάθησε να μελετήσει τα κοινωνικά γεγονότα σαν «πράγματα» προκειμένου να κατανοήσει την κοινωνική μεταβολή της εποχής του. Κλειδί της μεταβολής ήταν ο **καταμερισμός της εργασίας** (οικονομία), ο οποίος γίνεται όλο και πιο περίπλοκος στις βιομηχανικές κοινωνίες, δημιουργώντας νέες αξίες και νέες μορφές κοινωνικών σχέσεων (κοινωνία). Οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές επιδρούν στη συνείδηση των ανθρώπων και την οργάνωση της κοινωνίας και της πολιτείας (πολιτική, ιδεολογία, νόμοι, τρόπος που αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι τον κόσμο, ηθική κτλ.).

Ο **Μαξ Βέμπερ** (Max Weber, Γερμανία, 1864-1920), αν και αναγνώρισε τη σημασία της οικονομίας στη διαμόρφωση της κοινωνίας και της πολιτείας, έδωσε βαρύτητα στις αξίες, τις ιδέες των ανθρώπων και τους τρόπους με τους οποίους ερμηνεύουν τον κόσμο. Το ερώτημα που έθεσε ο Βέμπερ ήταν: γιατί ο καπιταλισμός αναπτύχθηκε στην Δυτική Ευρώπη και όχι αλλού;

Ο Βέμπερ θεωρεί ότι ο προτεσταντισμός έπαιξε σημαντικό ρόλο στο να αναπτυχθεί ο καπιταλισμός στην Δυτική Ευρώπη. Χαρακτηριστικό του προτεσταντισμού είναι η **πουριτανική ηθική**, η οποία προωθεί έναν αυστηρά ασκητικό τρόπο ζωής. Ο πουριτανός αποφεύγει τις εγκόσμιες απολαύσεις (ακριβά ρούχα, πλούσια γεύματα, πολυτελή σπίτια κτλ.). Ενδιαφέρεται κυρίως για το πώς θα κάνει οικονομίες για να μπορέσει η επιχείρησή του να αναπτυχθεί. Γι’ αυτό και ο καπιταλισμός δεν αναπτύχθηκε στις πόλεις της Ιταλίας, όπου οι πλούσιοι ενδιαφέρονταν για την πολυτέλεια και τα έργα τέχνης (Μέδικοι στη Φλωρεντία), αλλά σε περιοχές όπου οι πλούσιοι ήταν πουριτανοί, ζούσαν βίο λιτό και εστίασαν στην ανάπτυξη των επιχειρήσεών τους.

Α

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ

2.1 Το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας

«Τα οικονομικά έχουν οριστεί ως η επιστήμη της επιλογής»

Τζορτζ Σακλ, οικονομολόγος

Η **πολιτική οικονομία** είναι κοινωνική επιστήμη. Μελετά μια ειδική κατηγορία κοινωνικών φαινομένων που λέγονται **οικονομικά φαινόμενα**. Τέτοια φαινόμενα είναι η παραγωγή των προϊόντων, η ποσότητα προϊόντων που πωλούν οι επιχειρήσεις (προσφορά), η ποσότητα και το είδος προϊόντων που οι καταναλωτές εκφράζουν την επιθυμία να αποκτήσουν (ζήτηση), η αποταμίευση, το χρήμα, ο πληθωρισμός, η ανεργία κτλ.

Το **αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας** είναι η περιγραφή και η ανάλυση των τρόπων με τους οποίους παίρνονται αποφάσεις για:

α) Τι προϊόντα θα παραχθούν και σε ποιες ποσότητες μέσα σε μια χρονική περίοδο.

β) Πώς θα παραχθούν αυτά τα προϊόντα.

γ) Πώς θα διανεμηθούν τα προϊόντα ανάμεσα στα μέλη της κοινωνίας.

δ) Πώς μπορεί να αναπτυχθεί οικονομικά η κοινωνία.

Πιο αναλυτικά:

α) Τι θα παραχθεί και πόσο. Το ποια προϊόντα και σε ποια ποσότητα θα παραχθούν είναι κάτι που αλλάζει. Νέα προϊόντα παράγονται, ενώ άλλα σταματούν να κυκλοφορούν στην αγορά. Ποιοι αποφασίζουν γι' αυτό; Οι **καταναλωτές** μέσω της ζήτησής τους για κάποια προϊόντα; Το **κράτος** που αποφασίζει ότι προϊόντα και υπηρεσίες πρώτης ανάγκης (όπως το νερό, οι συγκοινωνίες) πρέπει να παρέχονται στην κοινωνία, ακόμη και αν αυτό αναλαμβάνει τη χρηματοδότησή τους; Οι **επιχειρήσεις** που μπορεί να σταματήσουν να παράγουν ένα προϊόν ή μια υπηρεσία αν θεωρήσουν ότι δεν τις συμφέρει οικονομικά;

β) Πώς θα παραχθεί. Τα προϊόντα μπορούν να παραχθούν με πολλές και διαφορετικές μεθόδους. Ένα χωράφι μπορεί να οργωθεί με άροτρο ή με τρακτέρ. Μια καλλιέργεια μπορεί να γίνει με λιπάσματα ή χωρίς αυτά. Ένα ύφασμα μπορεί παραχθεί σε αργαλειό χειροκίνητο ή ηλεκτροκίνητο. Το ποια τεχνολογία θα χρησιμοποιηθεί στην παραγωγή είναι η απάντηση στο ερώτημα «πώς θα παραχθεί κάτι». Το πώς θα παραχθεί ένα προϊόν εξαρτάται από την τεχνολογία που έχει στη διάθεσή της μια κοινωνία.

γ) Πώς θα διανεμηθεί. Τα προϊόντα που παράγονται σε μια χρονική περίοδο φτάνουν στα μέλη της κοινωνίας που τα παράγει. Η διανομή αυτών των προϊόντων μπορεί να γίνει με διάφορους τρόπους:

Οικονομική κρίση του 1929. Διαδήλωση ανέργων στον Καναδά. Το πλακάτ που κρατάει ο διαδηλωτής γράφει: «Θέλουμε να είμαστε πολίτες και όχι περαστικοί». Η ιδιότητα του πολίτη, η κοινωνική ευημερία και τα οικονομικά φαινόμενα συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους. Το τι συμβαίνει στην οικονομία είναι θέμα πολιτικής. Αλλά και η κατάσταση που επικρατεί στην πολιτεία και την κοινωνία, εξαρτώνται επίσης από την κατάσταση στην οποία βρίσκεται η οικονομία.

Η μακροχρόνια ανεργία, η έλλειψη προσδοκίας των ανθρώπων για ένα καλύτερο μέλλον οδηγούν αρκετά συχνά στην **πολιτική απόθια**, την **αποπολιτικοποίηση** και την **πολιτική αστάθεια**.

Γι' αυτό και σταθερή μέριμνα της πολιτικής οικονομίας πρέπει να είναι η εξεύρεση μέτρων που θα συνδυάζουν την οικονομική ανάπτυξη με την κοινωνική δικαιοσύνη και την προστασία των αδύναμων οικονομικά και κοινωνικά ομάδων.

Γκραβούρα που αναπαριστά την εργασία σε ένα υποδηματοποιείο τον 15ο αιώνα.

Ο χρόνος παραγωγής ενός προϊόντος ήταν πολύ μεγαλύτερος απ' ό,τι σήμερα. Το τι και πώς θα παραχθεί εξαρτάται και από τα μέσα που έχει στη διάθεσή της η κοινωνία.

Παλιότερα, τα τεχνικά μέσα για την παραγωγή των προϊόντων δεν είχαν τη δυνατότητα των σύγχρονων μηχανών. Γι' αυτό τον λόγο τα προϊόντα στοίχιζαν πολύ περισσότερο, καθώς απαιτούνταν μεγάλος κόπος, πολλά εργατικά χέρια και αρκετός χρόνος για την παραγωγής τους.

Η είσοδος της τεχνολογίας και της εξειδίκευσης στην παραγωγή δημιούργησε τους όρους ώστε οι οικονομίες να αναπτυχθούν και οι άνθρωποι να έχουν τη δυνατότητα να ζήσουν καλύτερα.

Αγήνωρ Αστεριάδης, Γυναίκες στον τρύγο, 1966, Εθνική Πινακοθήκη.

- (1) Να μοιραστούν εξίσου στα μέλη της κοινωνίας.
- (2) Να μοιραστούν ανάμεσα σε όσους εργάζονται.
- (3) Να μοιραστούν μόνο σε όσους έχουν την οικονομική δυνατότητα να τα αγοράσουν.
- (4) Να μοιραστούν στα μέλη της κοινωνίας ανάλογα με τις ανάγκες τους, ανεξάρτητα από το αν εργάζονται ή αν έχουν τη δυνατότητα να τα αγοράσουν.

Υπάρχουν και πολλά άλλα κριτήρια που μπορούμε να σκεφτούμε.

Το ποια κριτήρια θα επιλεγούν, όμως, είναι ζήτημα **πολιτικής βούλησης**. Θα είναι κριτήρια που θα διασφαλίζουν κοινωνική δικαιοσύνη, θα μεριμνούν για τα πιο αδύναμα οικονομικά στρώματα του πληθυσμού και θα εξασφαλίζουν την κοινωνική συναίνεση και την οικονομική ανάπτυξη; Ή θα είναι κριτήρια που θα προκαλούν αδικία και κοινωνική ανισότητα;

δ) **Πώς θα αναπτυχθεί η οικονομία.** Η οικονομία αναπτύσσεται όταν αυξάνεται ο όγκος της παραγωγής της. Η αύξηση της παραγωγής μπορεί να βελτιώσει τη ζωή όλων των μελών της κοινωνίας, αν η διανομή των προϊόντων αυτών γίνει με κριτήρια δικαιοσύνης και ευημερίας όλων των μελών. Το πώς θα επιτευχθεί η οικονομική ανάπτυξη είναι από τα κύρια μελήματα της πολιτικής οικονομίας.

Τα οικονομικά ερωτήματα, που αποτελούν και το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας, δεν είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους. Αντίθετα, συνδέονται μεταξύ τους και η λύση που θα επιλεγεί να δοθεί σε κάποιο από αυτά επηρεάζεται και επηρεάζει τη λύση που έχει επιλεγεί να δοθεί στα υπόλοιπα.

Για παράδειγμα, μια κοινωνία αποφασίζει να αναπτύξει τη βιομηχανία τροφίμων, ώστε να καλύψει μέσα από την αύξηση αυτών των προϊόντων τις ανάγκες του πληθυσμού για τρόφιμα. Η επένδυση σε αυτόν τον τομέα ανοίγει θέσεις εργασίας, μειώνει τις εισαγωγές για τρόφιμα από άλλες χώρες και, παράλληλα, δίνει ώθηση στη γεωργία, την αλιεία και την κτηνοτροφία που παρέχουν τις πρώτες ύλες στη βιομηχανία τροφίμων. Το αν οι επενδύσεις θα είναι δημόσιες ή ιδιωτικές –αν δηλαδή τα εργοστάσια θα ανήκουν στο κράτος ή σε ιδιώτες επιχειρηματίες–, το αν η τιμή των τροφίμων θα καθοριστεί σε χαμηλά επίπεδα ώστε να μπορούν να τα αγοράσουν τα φτωχότερα στρώματα και να μην υπάρχει πείνα κτλ. είναι ζητήματα πολιτικής επιλογής που θα διαχειριστεί ανάλογα οικονομικές και τεχνολογικές δυνατότητες.

2.2 Το οικονομικό πρόβλημα

Το οικονομικό πρόβλημα κάθε κοινωνίας είναι το πώς οι άνθρωποι θα ικανοποιήσουν το πλήθος των **απεριόριστων ή ακόρεστων αναγκών** τους με τον **περιορισμένο όγκο των αγαθών** που έχουν στη διάθεσή τους. Σε κάθε κοινωνία, οι άνθρωποι έχουν απειρίοριστες ή ακόρεστες ανάγκες. Όμως, τα αγαθά για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών είναι περιορισμένα. Αυτή η **στενότητα** (ανεπάρκεια) των αγαθών οφείλεται στη **σχετική έλλειψη παραγωγικών συντελεστών** (φύση, κεφάλαιο, εργατική δυναμική κτλ.). Αυτή την έλλειψη αγαθών προσπαθούν οι άνθρωποι να αντιμετωπίσουν, κυρίως με τη βελτίωση της τεχνολογίας, την εύρεση νέων πόρων κτλ. Κατάσταση αφθονίας, όπου όλοι οι άνθρωποι να μπορούν να ικανοποιήσουν κάθε ανάγκη τους, δεν υπάρχει στην πραγματική ζωή. Στην Παλαιά Διαθήκη αναφέρεται ο **Κήπος της Εδέμ**, όπου οι πρωτόπλαστοι δεν εργάζονταν και μπορούσαν να ικανοποιούν κάθε ανάγκη τους. Όμως, στην πραγματικότητα το κύριο οικονομικό πρόβλημα δεν επιλύεται ποτέ. Οι άνθρωποι προσπαθούν απλώς να το αμβλύνουν.

2.2.1 Η κατανομή των πόρων

Οι πόροι (έδαφος, ορυκτός πλούτος, νερό, εργατική δύναμη) είναι περιορισμένοι. Αυτό οφείλεται:

- α) Στην αύξηση του παγκόσμιου πληθυσμού.
- β) Στην εξάντληση των φυσικών πόρων.
- γ) Στην καταστροφή του περιβάλλοντος.

δ) Στη διαρκή αύξηση των αναγκών των καταναλωτών που προκαλούν οι επιχειρήσεις μέσω της διαφήμισης, με αποτέλεσμα το πρόβλημα της στενότητας των πόρων να γίνεται οξύτερο.

Η πολιτική οικονομία αναζητά τρόπους διαχείρισης αυτών των περιορισμένων πόρων, διατυπώνοντας ταυτόχρονα και προτάσεις για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που προκαλούν αυτή τη στενότητα.

2.2.2 Η οικονομική ανάπτυξη

Η απάντηση στο οικονομικό πρόβλημα είναι η οικονομική ανάπτυξη. Η οικονομική ανάπτυξη διευρύνει τις παραγωγικές δυνατότητες μιας κοινωνίας, καθώς περισσότερα προϊόντα είναι προϋπόθεση για να διανεμηθούν σε μεγαλύτερες ποσότητες σε όλο και περισσότερα μέλη της κοινωνίας. Η οικονομική ανάπτυξη σημαίνει:

α) Αύξηση της παραγωγής των προϊόντων.

β) Εισαγωγή νέας τεχνολογίας στην παραγωγή, η οποία αυξάνει τον αριθμό των προϊόντων που παράγονται και βελτιώνει την ποιότητά τους.

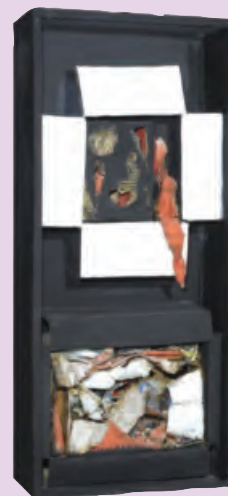
γ) Αύξηση των θέσεων εργασίας, ώστε όλο και μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού να αξιοποιείται.

δ) Αύξηση των εισοδημάτων των μελών της κοινωνίας.

Λούκας Κράναχ, *Ο Κήπος της Εδέμ*, 16ος αιώνας.

Η λέξη Εδέμ είναι ελληνική απόδοση του εβραϊκού Έντεν (απόλαυση). Σύμφωνα με την Παλαιά Διαθήκη, πρόκειται για έναν επίγειο τόπο που παραχώρησε ο Θεός στον Αδάμ και την Εύα. Στον τόπο αυτό υπήρχε αφθονία, χωρίς οι πρωτόπλαστοι να έχουν ανάγκη να εργαστούν. Δηλαδή, δεν υπήρχε οικονομικό πρόβλημα, όπως το ορίζουμε σήμερα. Η «τιμωρία» των πρωτόπλαστων ήταν να κερδίζουν τα αναγκαία για τη ζωή τους με τον «ιδρώτα του προσώπου τους», δηλαδή με εργασία. Η αφθονία των αγαθών έδωσε τη θέση της στη στενότητα των αγαθών.

Δανήλ (Παναγόπουλος), *Κοβί*, 1965, Εθνική Πινακοθήκη.

Η μεγάλη αντίφαση του πολιτισμού μας εντοπίζεται στην ύπαρξη ακραίων ανισοτήτων, την ίδια στιγμή που το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης μπορεί να τις μειώσει και να διαμορφώσει όρους καλύτερης ζωής για όλους.

Η διαμόρφωση των οικονομικών θεωριών και πολιτικών καθορίζεται κάθε φορά από τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Δεν είναι «τεχνικό ζήτημα».

Η ιστορία του 20ού αιώνα δείχνει ότι τα μοντέλα οικονομικής ανάπτυξης (τρόποι επίλυσης των οικονομικών προβλημάτων) αλλάζουν ανάλογα με τη συγκυρία.

Στον Μεσοπόλεμο, προκειμένου να ξεπεραστεί η κρίση του 1929, χρησιμοποιήθηκε το **κράτος** και οι δημόσιες επενδύσεις ως μοχλός ανάπτυξης.

Η Ευρώπη, μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ήταν ένας σωρός από ερείπια. Πάλι το **κράτος** και οι δημόσιες επενδύσεις έπαιξαν τον κύριο ρόλο στην ανόρθωση της ευρωπαϊκής ηπείρου.

Αντίθετα, μετά τη δεκαετία του 1970, ένα νέο μοντέλο επικράτησε: η εγκατάλειψη των δημοσίων επενδύσεων προς όφελος της **ιδιωτικής επιχειρήσης**. Το μοντέλο αυτό κυριαρχεί σήμερα.

Όμως, η κυριαρχία ενός μοντέλου επίλυσης των οικονομικών προβλημάτων σε μια ιστορική συγκυρία δεν σημαίνει ότι αποκλείει την αλλαγή του στο μέλλον.

(Ivan Berend, *Οικονομική ιστορία του Ευρωπαϊκού 20ού αιώνα*, μτφρ. Θανάσης Βασιλείου, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2009).

Τα τελευταία χρόνια, στο πλαίσιο της μεικτής οικονομίας, αναπτύσσονται και οι **κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις** που ιδιοκτήτες τους είναι ενώσεις πολιτών ή νομικά πρόσωπα. Οι επιχειρήσεις αυτές αποβλέπουν στο συλλογικό όφελος.

2.2.3 Η οικονομική σταθερότητα

Η πολιτεία προσπαθεί με διάφορα μέτρα να διατηρήσει τη σταθερότητα της οικονομίας. Οι πόλεμοι, η καταστροφή του περιβάλλοντος, η τρομοκρατία, τα οξυμένα κοινωνικά προβλήματα (ανεργία, φτώχεια), που μπορεί να οδηγήσουν σε κοινωνικές εξεγέρσεις, συνιστούν παράγοντες αποσταθεροποίησης της οικονομίας. Γι' αυτό και μέλημα της πολιτικής οικονομίας είναι να προτείνει τρόπους για να διατηρηθεί η οικονομική σταθερότητα.

2.2.4 Η διανομή του εισοδήματος

Η διανομή του εισοδήματος είναι ένα πρόβλημα της πολιτικής οικονομίας με ιδιαίτερες οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις:

α) Όταν τα εισοδήματα των μελών της κοινωνίας δεν επαρκούν για την αγορά προϊόντων, οι πωλήσεις των επιχειρήσεων μειώνονται και ενδεχομένως οι επιχειρήσεις κλείνουν, αυξάνοντας την ανεργία. Πρόκειται για τον **φαύλο κύκλο της κρίσης**, όπου τα όλο και μικρότερα εισοδήματα φέρνουν όλο και μεγαλύτερη κρίση.

β) Οι μεγάλες κοινωνικές ανισότητες (πλούσιοι-φτωχοί), η φτώχεια και η περιθωριοποίηση του πληθυσμού, που δεν έχει επαρκή εισοδήματα για να καλύψει τις ανάγκες του, επιφέρουν νέα κοινωνικά προβλήματα (εγκληματικότητα, αυτοκτονίες κτλ.).

2.2.5 Η επίλυση των βασικών οικονομικών προβλημάτων

Τα μέτρα που λαμβάνονται για την επίλυση των βασικών οικονομικών προβλημάτων (ανεργία, φτώχεια κτλ.) και η αναζήτηση των αιτιών των βασικών οικονομικών προβλημάτων είναι το περιεχόμενο της **οικονομικής πολιτικής**. Δεν υπάρχει ένας μοναδικός τρόπος για να επιλυθούν τα οικονομικά προβλήματα. Πιο αναλυτικά:

α) Οι οικονομολόγοι **υπέρμαχοι της επιχειρηματικότητας και της ελεύθερης αγοράς** υποστηρίζουν ότι η **ιδιωτική επιχείρηση** είναι αυτή που φέρνει την οικονομική ανάπτυξη. Δημιουργεί θέσεις εργασίας, παράγει προϊόντα, παρέχει υπηρεσίες. Γι' αυτό και πρέπει να δημιουργηθούν ευνοϊκοί όροι για την προσέλκυση επενδύσεων και την ανάπτυξη επιχειρηματικότητας.

β) Οι οικονομολόγοι **υπέρμαχοι της σχεδιασμένης οικονομίας** υποστηρίζουν ότι βασικός μοχλός ανάπτυξης της οικονομίας είναι ο **δημόσιος τομέας**. Το κράτος πρέπει να ελέγχει τους στρατηγικούς τομείς της οικονομίας και οι κινήσεις του να γίνονται βάσει ενός σχεδίου που θα ικανοποιεί τις ανάγκες της κοινωνίας.

γ) Οι οικονομολόγοι **υπέρμαχοι της μεικτής οικονομίας** υποστηρίζουν ότι η οικονομική ανάπτυξη, η προστασία του περιβάλλοντος, η κοινωνική δικαιοσύνη μπορούν να επιτευχθούν μόνο με συνδυασμό δημοσίων και ιδιωτικών επενδύσεων, καθώς και κατάλληλων κρατικών παρεμβάσεων.

2.3 Η γένεση της οικονομικής σκέψης (Ξενοφών, Αριστοτέλης)

«Οι ιδέες των οικονομολόγων και των πολιτικών φιλοσόφων, είτε είναι σωστές είτε είναι λανθασμένες, έχουν πολύ μεγαλύτερη δύναμη απ' ό,τι γίνεται ευρύτερα αντιληπτό. Στην ουσία, η ανθρωπότητα κυβερνιέται από αυτές».

Τζον Μέυναρντ Κένυς, οικονομολόγος

Η οικονομική σκέψη έχει τις ρίζες της στην αρχαιότητα. Ο όρος *οικονομία* στην Αρχαία Ελλάδα σήμαινε τη διαχείριση του *οίκου*. Οίκος σήμαινε, εκτός από το σπίτι, και την περιουσία του οικοδεσπότη. Η καλή διαχείριση του οίκου, δηλαδή της περιουσίας και των εισοδημάτων, σήμαινε να επιτυγχάνεται το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα με τα λιγότερα έξοδα και με τη λιγότερη προσπάθεια.

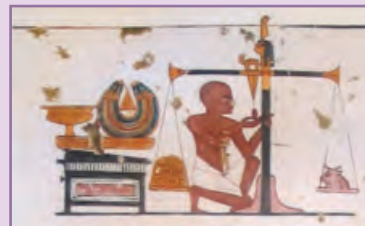
Στις ανατολικές αυτοκρατορίες, όπως η Αίγυπτος και η Βαβυλώνα, οι άνθρωποι προσπαθούσαν να δώσουν απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούσαν το «τι» και το «πώς» της παραγωγής και της διανομής. Οι απαντήσεις τους, όμως, έμοιαζαν περισσότερο με αυτό που σήμερα αποκαλούμε **λογιστική**, δηλαδή είχαν αναπτύξει συστήματα μέτρησης των εμπορευμάτων, υπολογισμού της αξίας τους και κατάρτισης πινάκων ισολογισμού (κόστος-κέρδος, έσοδα-έξοδα). Όμως, αυτά δεν συνιστούν **οικονομική σκέψη**, καθώς δεν αποτελούν **προσπάθεια μιας συνολικής οικονομικής θεώρησης που να εξετάζει τη λειτουργία της οικονομίας, της κοινωνίας και της πολιτείας στο σύνολό της**.

Οι πρώτες προσπάθειες διατύπωσης μιας οικονομικής θεώρησης έγιναν στην Αρχαία Ελλάδα. Στην αρχαία ελληνική σκέψη, η οικονομία δεν ήταν μια οντότητα αυθύπαρκτη και απομονωμένη από την κοινωνία και την πολιτεία. **Η οικονομία αντιμετωπιζόταν ενταγμένη στο σύνολο των κοινωνικών και πολιτικών λειτουργιών της πόλης-κράτους**. Τη θεωρούσαν μέρος της συνολικής διαχείρισης των υποθέσεων της πόλης.

Ο **Ξενοφών** (430-335 π.Χ.) ασχολήθηκε με οικονομικά ζητήματα της εποχής του. Τα κυριότερα έργα του είναι ο *Οικονομικός*, οι *Πόροι* και η *Απολογία Σωκράτους*. Λόγω της ενασχόλησής του κυρίως με τα οικονομικά της πόλης της Αθήνας, ο Ξενοφών θα μπορούσε να θεωρηθεί, με σημερινά δεδομένα, περισσότερο «τεχνοκράτης» παρά «θεωρητικός» της οικονομίας. Στο έργο του *Πόροι* αναφέρει τις προτάσεις του για την εξυγίανση των οικονομικών της Αθήνας.

Επιγραμματικά, η συμβολή του Ξενοφώντα στην οικονομική σκέψη εντοπίζεται στα εξής σημεία:

- **Χρησιμοποίησε για πρώτη φορά τον όρο «οικονομικός»** αναφερόμενος στην αποτελεσματική διαχείριση του οίκου.
- **Όρισε την οικονομία ως επιστήμη της αποτελεσματικής δια-**

Η ανάγκη εξυπηρέτησης της εμπορικής δραστηριότητας στην Αρχαία Αίγυπτο είχε οδηγήσει στην εμφάνιση των πρώτων συστημάτων μέτρησης και λογιστικής.

Ο Σωκράτης και ο νεαρός Ξενοφών (λεπτομέρεια της τοιχογραφίας του Ραφαήλ, *Η Σχολή των Αθηνών*, Βατικανό).

Ο *Οικονομικός* είναι ένας διάλογος ανάμεσα στον Σωκράτη και τον Κριτόβουλο. Η συγγραφή του έργου τοποθετείται γύρω στο 401 π.Χ.

Στον *Οικονομικό*, ο Ξενοφών αναλύει τις απόψεις του για τη διαχείριση ενός νοικοκυριού.

Στην αρχή του έργου του, ο Ξενοφών ορίζει την οικονομία ως εξής:

- «*Η οικονομία είναι το όνομα μιας επιστήμης, όπως η ιατρική, η χαλκευτική και η τεκτονική... η επιστήμη που αποκαλείται οικονομία ασχολείται με τις υποθέσεις του οίκου*». (Ξενοφών, *Οικονομικός*, VI, 4).
- «*Πέρα από τα ικανά επί πλέον των ικανών εμβόλλη τις, ζημίαν λογίζονται*» (Ξενοφών, *Πόροι*, IV, 5).
- «*Όταν πολλά χάλκινα κατασκευάζονται, τότε η αξία τους μειώνεται*» (Ξενοφών, *Πόροι*, IV, 6).

Αριστοτέλης
(384-322 π.Χ.)

Μαθητής του Πλάτωνα και δάσκαλος του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ανάμεσα στα έργα του συγκαταλέγονται και σημαντικές αναλύσεις για την οικονομία της εποχής του.

Η επίδραση της σκέψης του Αριστοτέλη στην οικονομική σκέψη είναι τεράστια. Τις βασικές έννοιες, τις κατηγορίες και τις ιδέες του για την οικονομία, ο Αριστοτέλης τις παρουσίασε κυρίως στα *Ηθικά Νικομάχεια* και τα *Πολιτικά*. Ουσιαστικά, ο Αριστοτέλης διέκρινε τις βασικές κατηγορίες της οικονομικής ζωής και όρισε έννοιες που τις χρησιμοποιεί η οικονομική επιστήμη ακόμη και σήμερα.

Το έργο του Αριστοτέλη *Ηθικά Νικομάχεια* μεταφρασμένο στα λατινικά. Η επίδραση της σκέψης του Αριστοτέλη στην Ευρώπη ήταν και είναι τεράστια.

χείρισης του οίκου, όπως είναι η ιατρική για την υγεία και η αρχιτεκτονική για την οικοδόμηση κτιρίων.

- **Διέκρινε τον κάτοχο περιουσίας από τον ικανό διαχειριστή της περιουσίας.** Η κατοχή από μόνη της δεν αρκεί, καθώς, αν ο κάτοχος είναι κακός διαχειριστής, η περιουσία θα χαθεί.
- **Υποστήριξε το εμπόριο.** Πρότεινε στην Εκκλησία του Δήμου των Αθηναίων την ανάπτυξη του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου προκειμένου να μεγαλώσει ο πλούτος της πόλης.
- **Διατύπωσε για πρώτη φορά την άποψη ότι η μεγάλη προσφορά ενός προϊόντος ρίχνει την τιμή του.**

Ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.) θα μπορούσε να χαρακτηριστεί **θεωρητικός της οικονομίας**. Ο Αριστοτέλης διατύπωσε οικονομικές έννοιες που χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερα.

- **Διέκρινε τα οικονομικά συστήματα.** Στο έργο του *Πολιτικά*, ο Αριστοτέλης διακρίνει τα οικονομικά συστήματα («συστήματα διακανονισμού περιουσιακών σχέσεων») σε τρία:

α) κοινοκτημοσύνη (όπου οι πολίτες τα έχουν όλα από κοινού)

β) ιδιωτική οικονομία (όπου οι πολίτες δεν έχουν τίποτε κοινό)

γ) μεικτή οικονομία (όπου οι πολίτες κάποια έχουν από κοινού και κάποια όχι)

- **Διατύπωσε τις έννοιες «χρηστική» και «ανταλλακτική» αξία.** Χρηστική («οικειάν χρήσιν») αξία είναι το αίσθημα ικανοποίησης που νοιώθει ένας άνθρωπος όταν χρησιμοποιεί ένα εμπόρευμα. Ανταλλακτική αξία («αλλαγής ένεκεν») είναι η αξία ενός εμπορεύματος κατά την ανταλλαγή του με άλλα εμπορεύματα.
- **Διατύπωσε τον ρόλο του χρήματος ως μέσου ανταλλαγής.**
- **Συνέδεσε τη μορφή των παραγωγικών σχέσεων με το επίπεδο ανάπτυξης των μέσων παραγωγής** (κάτι που έκανε αργότερα ο Μαρξ, βλ. 1.3). Γράφει στα *Πολιτικά*: «Αν κάθε όργανο μπορούσε να κάνει τη δουλειά του, διατασσόμενο ή προαισθανόμενο από μόνο του όπως λέγεται για τα αγάλματα του Δαιδάλου ή τους τρίποδες του Ηφαίστου (...) αν λοιπόν οι σαΐτες ύφαιναν μόνες τους και τα πλήκτρα έκρουαν μόνα τους τις χορδές της κιθάρας, τότε ούτε οι αρχιτεχνίτες θα είχαν ανάγκη από βοηθούς ούτε οι αφέντες από δούλους» (Αριστοτέλης, *Πολιτικά* I, ii§5). Από αυτό το απόσπασμα φαίνεται ότι ο Αριστοτέλης συνδέει τις αλλαγές στις παραγωγικές σχέσεις (δουλειά στην εποχή του) με την τεχνολογική ανάπτυξη των μηχανών.

Πολλοί σύγχρονοι κοινωνικοί στοχαστές συνδέουν την βελτίωση των όρων ζωής και εργασίας των ανθρώπων με την ανάπτυξη των εργαλείων, μηχανών και τεχνικών με τις οποίες γίνεται η παραγωγική διαδικασία. Γι' αυτό και σήμερα τίθεται, στο πλαίσιο του οικονομικού και κοινωνικού στοχασμού, το ερώτημα γιατί με τον πλούτο των προϊόντων που παράγει η ανθρωπότητα σε ελάχιστο χρόνο υπάρχει φτώχεια και δυστυχία. Ο Αριστοτέλης ήταν ο πρώτος που είχε διατυπώσει αυτή τη σχέση. Τη σχέση μέσων παραγωγής και παραγωγικών σχέσεων.

2.4 Οι αρχές της φυσιοκρατικής σχολής οικονομικής σκέψης

Οι φυσιοκράτες συγκροτούν σχολή οικονομικής σκέψης που διαμορφώθηκε τον 18ο αιώνα στη Γαλλία. Ο χαρακτηρισμός «φυσιοκράτες» προέρχεται από την ελληνική λέξη **φύση** και δόθηκε στους οπαδούς της σχολής αυτής λόγω της σημασίας που έδιναν στην αγροτική παραγωγή.

Οι φυσιοκράτες έδωσαν ιδιαίτερη **βαρύτητα στην παραγωγή και όχι στο εμπόριο**, προσπαθώντας να ερμηνεύσουν:

- α) τον χαρακτήρα και την προέλευση του πλούτου.
- β) τη διανομή του στα μέλη της κοινωνίας.

Οι φυσιοκράτες θεωρούσαν καθοριστικά στην οικονομική δραστηριότητα:

- την **ατομική ιδιοκτησία**.
- την **επιδίωξη ατομικού οφέλους**.
- τον **ελεύθερο ανταγωνισμό**, τον οποίο θεωρούσαν δεδομένο από τη φύση («φυσικός νόμος», «φυσική τάξη») τα άτομα να έχουν ιδιοκτησία και να ανταγωνίζονται για την επιδίωξη των συμφερόντων τους). Οι φυσιοκράτες ήταν **υπέρ του ελεύθερου εμπορίου**.

Το ότι οι φυσιοκράτες ζούσαν και δραστηριοποιούνταν στη Γαλλία, όπου κυριαρχούσε η γεωργία και υπήρχε ένας τεράστιος αγροτικός πληθυσμός, εξηγεί σε μεγάλο βαθμό γιατί:

- α) θεωρούσαν τη γεωργία στρατηγικό τομέα της οικονομίας.
- β) ενδιαφέρονταν κυρίως για την ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς (εμπόριο μέσα στη χώρα) και δευτερευόντως για το εξωτερικό εμπόριο (εμπόριο με άλλες χώρες).

Βασικός δημιουργός ιδρυτής της Σχολής της Φυσιοκρατίας ήταν ο **Φρανσουά Κενέ** (François Quesnay, 1694-1774), γιατρός στην Αυλή του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου ΙΕ'. Ο Κενέ, το 1758, εξέδωσε το έργο του *Οικονομικός Πίνακας*. Το έργο αυτό είναι η πρώτη απεικόνιση της οικονομίας με σχήματα και έδωσε στον Κενέ τη φήμη του «πρώτου σύγχρονου οικονομολόγου». Επηρεασμένος από την ιατρική, ο Κενέ απεικόνισε τις ροές των αγαθών μέσα σε μια οικονομία κατ' αναλογία με την κυκλοφορία του αίματος σε έναν οργανισμό.

Στον *Οικονομικό Πίνακα* του Κενέ υπάρχουν **τρεις κοινωνικές τάξεις**:

α) **Οι καλλιεργητές-«παραγωγική τάξη»**. Καλλιεργούν τη γη και παράγουν το αγροτικό προϊόν. Κρατούν ένα μέρος της παραγωγής για τη διατροφή τους, καθώς και τον σπόρο που τους είναι απαραίτητος για τη νέα παραγωγή. Το υπόλοιπο της παραγωγής τους (πλεόνασμα) το καταβάλλουν στους γαιοκτήμονες.

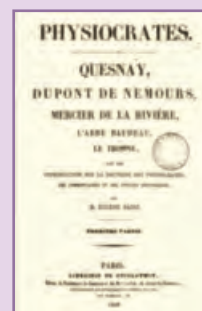
β) **Οι γαιοκτήμονες-«τάξη των ιδιοκτητών»**. Είναι οι ιδιοκτήτες της γης. Από την παραγωγή που τους καταβάλλουν οι καλλιεργητές, καταναλώνουν ένα τμήμα για να καλύψουν τις δικές

Ζαν Φρανσουά Μιγέ, *Οι συλλέκτριες*, 1857, Μουσείο του Ορσέ.

Οι φυσιοκράτες θεωρούσαν τη γεωργία ως τον σημαντικότερο τομέα της οικονομίας. Αντιτάχθηκαν στον μερκαντιλισμό.

Η ανάπτυξη του εμπορίου μετά το τέλος των Σταυροφοριών οδήγησε σταδιακά στην αντίληψη ότι καθοριστικός παράγοντας για τη δημιουργία του πλούτου μιας χώρας είναι το εμπόριο. Η αντίληψη αυτή ονομάστηκε **μερκαντιλισμός** (mercantilism από τη λέξη merchant που σημαίνει εμπόριο). Οι μερκαντιλιστές θεωρούσαν ότι το κέρδος προέρχεται από την ανταλλαγή των εμπορευμάτων και κυρίως από το εξωτερικό εμπόριο.

Γαλλική έκδοση του 1846, στην οποία είχαν συγκεντρωθεί κείμενα των φυσιοκρατών.

Φρανσουά Κενέ
(1694-1774)

Γάλλος γιατρός και οικονομολόγος.

Συστηματοποίησε και έγραψε για πρώτη φορά, στην *Εγκυκλοπαίδεια*, τις θεωρίες του για την οργάνωση της οικονομίας, σε ηλικία 62 ετών.

Βασική του θέση ήταν ότι το κράτος έπρεπε να ενισχύει την αγροτική παραγωγή και όχι το εμπόριο. Η γεωργία παράγει, όχι η βιοτεχνία ή το εμπόριο. Οι άλλοι κλάδοι της οικονομίας κινούνται ουσιαστικά με το πλεόνασμα που παράγει η αγροτική παραγωγή. Το πρώτο κείμενο του *Οικονομικού Πίνακα* εξαφανίστηκε και ανακαλύφθηκε μόλις το 1894. Ο Μιραμπό θεωρούσε τον *Οικονομικό Πίνακα* του Κενέ ως τεράστιο επιστημονικό επίτευγμα και τον συνέκρινε «με την ανακάλυψη του χαρτιού και του χρήματος» (Isaak Pynch Rubin, *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, μτφρ. Χρήστος Βαλλιάνος, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1994).

Ο Τιργκό, μαθητής του Κενέ, έγινε υπουργός Εθνικής Οικονομίας στη Γαλλία.

τους βιοτικές ανάγκες, καθώς και τις βιοτικές ανάγκες των ανθρώπων του περιβάλλοντός τους. Το υπόλοιπο μέρος της παραγωγής που απομένει το διαθέτουν στους βιοτέχνες για την αγορά εργαλείων, ρούχων, σκευών, όπλων, επίπλων κτλ.

γ) Οι βιοτέχνες-«στείρα τάξη». Κατασκευάζουν στα εργαστήριά τους εργαλεία, σκεύη, επίπλα κτλ. Το εισόδημά τους προέρχεται από τις παραγγελίες που τους κάνουν οι γαιοκτήμονες. Ένα μέρος από το εισόδημά τους το διαθέτουν για τις βιοτικές τους ανάγκες και το υπόλοιπο για να αγοράσουν πρώτες ύλες και να αναπληρώσουν τις φθορές των μηχανημάτων τους. Όμως, μέσα στον κύκλο καλλιεργητής-γαιοκτήμονας-βιοτέχνης ποιος έχει παραγάγει το συνολικό πλεόνασμα με το οποίο κινούνται και αμείβονται όλες οι δραστηριότητες; **Αρχικός και μοναδικός παραγωγός του πλεονάσματος είναι ο καλλιεργητής.** Γι' αυτό και το πλεόνασμα προέρχεται από την αγροτική παραγωγή.

Το χρήμα, σύμφωνα με τον Κενέ, δεν είναι πραγματικός πλούτος. Είναι μέσον για να γίνεται ευκολότερα η αμοιβαία ανταλλαγή προϊόντων μεταξύ των τριών τάξεων.

Οι φυσιοκράτες έδωσαν **σημαντική ώθηση στην οικονομική σκέψη** καθώς:

α) Συνδύασαν την οικονομική ευημερία με την ανάπτυξη της παραγωγικής διαδικασίας. Πραγματικός πλούτος σε μια χώρα είναι τα προϊόντα που παράγει και όχι τα χρήματα που έχει στη διάθεσή της. Έτσι, δεν είναι το χρήμα αυτό που πρέπει να σκεφτόμαστε, αλλά τα εμπορεύματα που έχουμε στη διάθεσή μας και μπορούμε να τα ανταλλάξουμε.

β) Αναγνώρισαν την παραγωγική διαδικασία και όχι το εμπόριο ως την **πηγή παραγωγής πλεονάσματος** σε μια οικονομία. Αυτό είναι μια επισήμανση των Φυσιοκρατών που επηρέασε την οικονομική σκέψη έως τις μέρες μας. Μπορεί μια οικονομία να αναπτύξει τον τριτογενή τομέα (τουρισμός, υπηρεσίες κτλ.) ή να αναπτύξει το εμπόριο της. Όμως, σε εποχές οικονομικής κρίσης οι οικονομίες που αντιμετωπίζουν λιγότερα προβλήματα (με κύριο τον επισιτισμό του πληθυσμού τους) είναι αυτές που έχουν ισχυρή παραγωγική διαδικασία. Για παράδειγμα, μια χώρα εξαρτημένη αποκλειστικά από το εμπόριο προϊόντων που παράγουν άλλες ή από τον τουρισμό είναι ιδιαίτερα ευάλωτη στις διακυμάνσεις της οικονομίας και τις κρίσεις.

Αδυναμία της σκέψης τους ήταν η **αναγνώριση της γεωργίας ως μοναδικής «παραγωγικής απασχόλησης».** Προϊόντα, πλεόνασμα και κέρδος παράγει και ο δευτερογενής τομέας της οικονομίας (βιοτεχνία, βιομηχανία).

Ιδιαίτερα, σήμερα, οι ανεπτυγμένες χώρες παράγουν μεγάλο αριθμό αγροτικών προϊόντων και μεγάλο αριθμό βιομηχανικών προϊόντων, αντιστοίχως. Αυτό συμβαίνει παρά το γεγονός ότι όλο και μικρότερο ποσοστό εργαζομένων απασχολείται στη γεωργία, λόγω της εισαγωγής μηχανών στην αγροτική παραγωγή.

2.5 Οι νόμοι της οικονομίας της αγοράς και η διαμόρφωση της τιμής του εμπορεύματος (Άνταμ Σμιθ)

«Κάθε άνθρωπος έχει σχεδόν πάντοτε ανάγκη από τη βοήθεια των συνανθρώπων του, αλλά θα ήταν μάταιο να προσδοκά τη βοήθεια αυτή από την καλοσύνη τους και μόνο. Θα είναι πιο πιθανό να ωφεληθεί εάν μπορέσει να χρησιμοποιήσει τον εγωισμό τους προς όφελός του και εάν τους δείξει ότι είναι προς το συμφέρον τους να κάνουν γι' αυτόν ό,τι αυτός επιθυμεί από αυτούς».

Άνταμ Σμιθ

Σκωτσέζος, φιλόσοφος, ιδρυτής της σύγχρονης οικονομικής επιστήμης.

Ο Άνταμ Σμιθ (1723-1790) ήταν, στο πλαίσιο των αντιλήψεων του Διαφωτισμού για τις ατομικές ελευθερίες, υπέρ της οικονομικής ελευθερίας. Με το έργο του Σμιθ:

α) Η οικονομία διακρίνεται και συστηματοποιείται σε χωριστό κλάδο των κοινωνικών επιστημών.

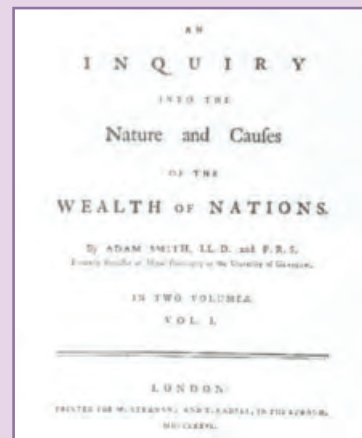
β) Ιδρύεται η Κλασική Σχολή της Οικονομίας (συνεχιστές της οι Ντέιβιντ Ρικάρντο και Τζον Στιούαρτ Μιλ). Οι **βασικές ιδέες της Κλασικής Σχολής** ήταν η **πίστη στην ατομική ιδιοκτησία** και την **οικονομική ελευθερία**, η βεβαιότητα ότι η **οικονομική συμπεριφορά των ανθρώπων μπορεί να διατυπωθεί σε νόμους**, η πεποίθηση ότι η **κοινωνία μπορεί να ενημερήσει με ελάχιστη κρατική παρέμβαση**.

Ο Σμιθ πίστευε στην ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα. Αυτό που κινεί την οικονομία είναι, κατά τον Άνταμ Σμιθ, το προσωπικό συμφέρον. Το προσωπικό συμφέρον είναι το **«αόρατο χέρι»** που σπρώχνει τους ανθρώπους να δραστηριοποιούνται οικονομικά. Στον καπιταλισμό, όταν ένα άτομο δρα για το προσωπικό του συμφέρον, προωθεί τελικά και το συμφέρον της κοινότητας.

Ο Σμιθ θεωρείται ο «ιδεολογικός πατέρας» του οικονομικού φιλελευθερισμού. Το έργο του αποτελεί ύμνο στην **ατομική πρωτοβουλία**, την **ελεύθερη επιχείρηση**, την **επιδίωξη του κέρδους**.

Όμως, είναι λάθος να δημιουργηθεί η αντίληψη ότι ο Σμιθ ήταν υπέρ της ασυδοσίας των επιχειρηματιών. Στο έργο του προβληματίζεται για το αν και κατά πόσο ο ατομικός πλούτος φέρνει την ευτυχία. Αμφισβητεί, έτσι, την προβολή του homo economicus ως ιδανικού προτύπου για την ανθρώπινη ύπαρξη. Θεωρεί, επίσης, ότι **το κράτος** δεν πρέπει να εμποδίζει την ελευθερία στην οικονομική ζωή. Πρέπει, όμως, **να παρεμβαίνει στους τομείς της δικαιοσύνης και της ασφάλειας**.

Η οικονομική ανάπτυξη πρέπει, κατά τον Σμιθ, να οδηγεί και σε αύξηση των μισθών των εργαζομένων. Άλλωστε, όπως τονίσαμε και στο πρώτο κεφάλαιο, ο Σμιθ αναζητούσε τον τρόπο συνδυασμού της οικονομικής ανάπτυξης με την κοινωνική ευημερία

Η πρώτη σελίδα του έργου του Άνταμ Σμιθ *Ο πλούτος των εθνών*, 1776

«Δεν περιμένουμε το δείπνο μας από την καλοσύνη του κρεσπόλη, του ζυθοποιού ή του αρτοποιού, αλλά από τη έγνοια που έχουν για το δικό τους συμφέρον».

Απευθυνόμαστε στη φιλαντία τους, όχι στην ανθρωπιά τους, και ποτέ δεν τους μιλάμε για τις ανάγκες μας αλλά για τα πλεονεκτήματά τους».

Άνταμ Σμιθ, *Ερευνες για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών* (1766), μτφρ. Δημήτριος Καλιτσουνάκης, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991.

«Τα προαπαιτούμενα, τα οποία πρέπει να γίνουν από το κράτος για τη μετάβαση από τον κατώτερο βαρβαρισμό στην ανώτατη βαθμίδα πλουτισμού, δεν είναι πολλά πέρα από την ειρήνη, τους χαμηλούς φόρους και την ανεκτική δικαστική εξουσία. Όλα τα υπόλοιπα θα προκύψουν με τη φυσική ροή των πραγμάτων».

Άνταμ Σμιθ, *Ερευνες για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών* (1766), μτφρ. Δημήτριος Καλιτσουνάκης, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991.

Άγαλμα του Άνταμ Σμιθ στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου.

«Κάθε άτομο αναγκαστικά εργάζεται για να καταστήσει τα ετήσια έσοδα της κοινωνίας όσο περισσότερα μπορεί. Γενικά, δεν επιδιώκει να προωθήσει το κοινό συμφέρον, ούτε γνωρίζει πόσο πολύ το προάγει... Προτιμώντας την υποστήριξη της δικής του εργατικότητας παρά της ξένης, επιδιώκει μονάχα τη δική του ασφάλεια και, κατευθύνοντας αυτή την εργατικότητα κατά τέτοιο τρόπο ώστε το προϊόν της να έχει την μεγαλύτερη δυνατή αξία, επιδιώκει μονάχα το δικό του συμφέρον, και σε αυτήν όπως και άλλες περιπτώσεις, καθοδηγείται από ένα αόρατο χέρι να επιδιώξει έναν σκοπό που δεν αποτελούσε μέρος των προθέσεών του. Επιδιώκοντας το δικό του συμφέρον συχνά προωθεί αυτό της κοινωνίας πιο αποτελεσματικά απ' ό,τι όταν πραγματικά επιδιώκει να το προωθήσει».

Άνταμ Σμιθ, *Ερευνες για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών* (1766), μτφρ. Δημήτριος Καλιτσουνάκης, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991.

και δικαιοσύνη. Στηλίτευε τη ληστρική εκμεταλλευτική συμπεριφορά των Άγγλων εμπόρων στις Ινδίες (τους αποκαλούσε plunderers = άρπαγες), διότι κοιτούσαν το ατομικό τους συμφέρον, εις βάρος όμως του κοινωνικού οφέλους. Αυτό ήταν μακριά από τις αρχές του οικονομικού φιλελευθερισμού, όπως τον περιέγραφε ο Σμιθ.

Ο Σμιθ περιέγραψε το πώς η **προσφορά** και η **ζήτηση** ενός προϊόντος διαμορφώνουν την **τιμή** του. Ο μηχανισμός των τιμών ή της αγοράς είναι ο βασικός μηχανισμός λειτουργίας των ελεύθερων ή μεικτών οικονομιών.

Η λειτουργία της αγοράς και του μηχανισμού των τιμών, όπως τα περιέγραψε ο Σμιθ, είναι ένα ιδεατό μοντέλο (έντονου ανταγωνισμού) που περιγράφει γενικές τάσεις. Αν οι κοινωνίες αφεθούν να λειτουργήσουν με αυτές τις τάσεις, τότε μπορεί να εξασφαλιστεί με αυτόματο τρόπο η οικονομική ανάπτυξη και η κοινωνική δικαιοσύνη.

Στην οικονομία που περιέγραφε ο Σμιθ υπήρχε έντονος ανταγωνισμός, δηλαδή μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων που παρήγαγαν το ίδιο προϊόν και η τιμή του καθοριζόταν από τις δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης.

Στις σύγχρονες, όμως, οικονομίες η κατάσταση είναι εντελώς διαφορετική. Υπάρχει ατελής ανταγωνισμός (μονοπωλιακές - ολιγοπωλιακές δομές), δηλαδή μονοπώλια και ολιγοπώλια τα οποία μπορούν να ρυθμίσουν την ποσότητα του προϊόντος που θα παραγάγουν, ώστε η τιμή του να παραμείνει στο επίπεδο που θέλουν αυτές προκαλώντας ακόμη και **τεχνητές ελλείψεις** του προϊόντος. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα κάτι εντελώς αντίθετο από αυτό που περιέγραφε ο Σμιθ: οι επιχειρήσεις να ευημερούν, αυξάνοντας τα κέρδη τους, ένα μέρος των καταναλωτών να μπορεί να αγοράσει τα προϊόντα τους και ένα άλλο μέρος των καταναλωτών να είναι αποκλεισμένο από την αγορά τους.

2.6 Η θεωρία της αξίας της εργασίας και η διαμόρφωση της τιμής ισορροπίας (Ντέιβιντ Ρικάρντο)

«Αυτό που προέβλεπε ο Ρικάρντο ήταν το τέλος μιας θεωρίας της κοινωνίας στο πλαίσιο της οποίας όλοι μαζί ανέβαιναν την κυλιόμενη κλίμακα της προόδου. Αντίθετα από τον Σμιθ, ο Ρικάρντο είδε ότι η κυλιόμενη κλίμακα λειτουργούσε με διαφορετικό αντίκτυπο στις διαφορετικές τάξεις, ότι κάποιοι κάλπαζαν προς την κορυφή, ενώ άλλοι ανέβαιναν ένα δυο σκαλιά και μετά πάλι, με μια σπρωξιά, κατακυλούσαν στον πάτο... Για τον Άνταμ Σμιθ η κοινωνία ήταν μια μεγάλη οικογένεια. Για τον Ρικάρντο ήταν ένα εσωτερικά διχασμένο στρατόπεδο».

Ρόμπερτ Χεϊλμπρόνερ, οικονομολόγος.

Ο Ντέιβιντ Ρικάρντο (David Ricardo, 1772-1823) επηρεάστηκε σημαντικά από το βιβλίο του Σμιθ *Ο πλούτος των εθνών* και θεωρείται βασικός εκπρόσωπος της Κλασικής Σχολής. Όμως, οι συνθήκες στις οποίες ζούσε ο Ρικάρντο, σε σχέση με αυτές που επικρατούσαν την εποχή που ο Σμιθ έγραψε το βιβλίο του, είχαν αλλάξει καθοριστικά. Ο Σμιθ έβλεπε την οικονομία και την κοινωνία αισιόδοξα. Η αύξηση της παραγωγής, μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του εμπορίου, οδήγησαν τον Σμιθ να θεωρεί ότι ο μηχανισμός της αγοράς μπορεί να οδηγήσει την κοινωνία σε ευημερία και δικαιοσύνη. Οι συνθήκες, όμως, στην πορεία άλλαξαν δραματικά. Την εποχή του Ρικάρντο, η Αγγλία χαρακτηριζόταν από τον οξυμένο ανταγωνισμό δύο κοινωνικών τάξεων. Αυτές ήταν:

- Οι ανερχόμενοι **βιομήχανοι** που αγωνίζονταν να αποκτήσουν εκτός από οικονομική και πολιτική δύναμη (εκπροσώπηση στο κοινοβούλιο).
- Οι **γαιοκτήμονες**, οι οποίοι δεν ήθελαν την άνοδο της πολιτικής δύναμης των βιομηχάνων.

Η οικονομική θεωρία του Ρικάρντο αποτελούσε απαισιόδοξη διάψευση της αισιόδοξίας του Σμιθ σχετικά με την πορεία του καπιταλισμού. Ο Ρικάρντο έβλεπε ότι **τα συμφέροντα γαιοκτημόνων και βιομηχάνων συγκρούονται**. Οι γαιοκτήμονες ήθελαν να πουλούν σε υψηλή τιμή τη σοδειά τους. Οι βιομήχανοι ήθελαν φθηνά αγροτικά προϊόντα, ώστε να έχουν φθηνές πρώτες ύλες και οι εργάτες να μην τους πιέζουν για αυξήσεις ημερομισθίων προκειμένου να αγοράσουν τα αγροτικά προϊόντα που ήταν απαραίτητα για την επιβίωσή τους. Κατά τον Ρικάρντο, τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων ήταν, τελικά, επιζήμια για τη χώρα, καθώς εμπόδιζαν την ανάπτυξη της βιομηχανίας με το να αυξάνουν το κόστος παραγωγής των προϊόντων (πρώτες ύλες, μισθοί).

Στο βιβλίο του *Αρχές της πολιτικής οικονομίας και φορολογίας*

Ντέιβιντ Ρικάρντο
(1772-1823)

Γεννήθηκε τον Απρίλιο του 1772 και έγινε χρηματιστής ακολουθώντας το επάγγελμα του πατέρα του, ο οποίος ήταν χρηματιστής στο Χρηματιστήριο του Λονδίνου. Κατόρθωσε να δημιουργήσει μέχρι τα 42 του χρόνια μια μεγάλη περιουσία και να αποσυρθεί από το επάγγελμα του χρηματιστή. Αγόρασε εκτάσεις γης και έγινε γαιοκτήμονας. Το 1819, εξαγόρασε μια θέση στο Βρετανικό Κοινοβούλιο προκειμένου να μπορεί να περάσει στην πολιτική ηγεσία της χώρας τις αντιλήψεις του για την οργάνωση της οικονομίας. Οι ομιλίες του στο Βρετανικό Κοινοβούλιο ήταν αναλύσεις για την οικονομική δομή της κοινωνίας. Έτσι, ο Ρικάρντο έμεινε στην ιστορία «ως ο άνθρωπος που μόρφωσε τη Βουλή των Κοινοτήτων». Το «παράδοξο» ήταν ότι, αν και γαιοκτήμονας, «αντιπαθούσε» οικονομικά τους γαιοκτήμονες και αγωνίστηκε για να επικρατήσει μια οικονομική πολιτική που ήταν ενάντια στα συμφέροντά του.

(Robert L. Heilbroner, *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου*, μτφρ. Κλαίρη Παπαμιχαήλ, Νίκος Λιγγρής, Βίκο Λιγγρή, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2000).

Σάββας Χαρατσίδης, *Ερημο εργοστάσιο*, Εθνική Πινακοθήκη.

Ο Ρικάρντο δεν έδινε έμφαση στα άτομα αλλά στις κοινωνικές τάξεις. Γι' αυτόν, η οικονομία κινούνταν από κοινωνικές τάξεις (βιομήχανοι, εργάτες, γαιοκτήμονες) που συγκρούονταν για την επιβολή των συμφερόντων τους.

Αργότερα, μετά τον Ρικάρντο, εμφανίστηκε η **Νεοκλασική Σχολή**. Η Νεοκλασική Σχολή ανέλυσε την οικονομική δραστηριότητα ως σύστημα που αποτελείται από συντελεστές παραγωγής, άτομα, νοικοκυριά, επιχειρήσεις κτλ. Τα νοικοκυριά και οι επιχειρήσεις υπολογίζουν πώς θα μεγιστοποιήσουν τα οφέλη τους.

Η σύγκρουση των συμφερόντων των κοινωνικών τάξεων αντικαταστάθηκε, στο πλαίσιο της Νεοκλασικής Σχολής, από μια ειρηνική συνύπαρξη νοικοκυριών και επιχειρήσεων σε ένα σύστημα.

Αυτή η αλλαγή της οπτικής από την Κλασική στη Νεοκλασική Σχολή αντικατοπτρίζεται πολύ καθαρά στην αντικατάσταση του όρου «πολιτική οικονομία» με τον ουδέτερο όρο «οικονομικά».

(Robert L. Heilbroner, *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου*, μτφρ. Κλαίρη Παπαμιχαήλ, Νίκος Λιγγής, Βίκτο Λιγγή, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2000).

(1817) περιγράφει τις θεωρίες του για την κατανομή του εργασιακού εισοδήματος.

Πώς παράγεται και κατανέμεται το εισόδημα ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις; Ο Ρικάρντο θεωρεί ότι σε αυτό συμμετέχουν:

α) Οι εργάτες. Το εισόδημά τους είναι ο **μισθός** τους και με αυτόν είναι καταδικασμένοι να ζουν στο όριο της συντήρησης. Επειδή η αύξηση των μισθών έφερνε, κατά τον Ρικάρντο, και αύξηση του πληθυσμού (αύξηση γεννήσεων), αυτό προκαλούσε μεγάλη προσφορά εργατικών χεριών και οι μισθοί έπεφταν. Αντίδοτο σε αυτή τη **δημογραφική θεώρηση** του Ρικάρντο (αύξηση της ζήτησης για εργασία → αύξηση των ημερομισθίων → αύξηση των γεννήσεων και υπερπροσφορά του εργατικού δυναμικού → πτώση των ημερομισθίων) ήταν, κατ' αυτόν, η μείωση του αριθμού των γεννήσεων.

β) Οι βιομήχανοι. Επιδιώκουν το **κέρδος** και βρίσκονται σε διαρκή ανταγωνισμό μεταξύ τους. Βρίσκονται, επίσης, αντιμέτωποι με το πώς δεν θα αυξηθούν οι μισθοί των εργαζομένων, ώστε να μη μειωθούν τα δικά τους κέρδη.

γ) Οι γαιοκτήμονες. Εισπράττουν **πρόσοδο** για τη γη που κατέχουν. Κατά τον Ρικάρντο, οι γαιοκτήμονες κέρδιζαν σε βάρος των άλλων δύο τάξεων. Οι βιομήχανοι αγωνίζονται για το κέρδος, οι εργάτες εργάζονται σκληρά για τον μισθό. Οι γαιοκτήμονες εισπράττουν επειδή είναι απλώς κάτοχοι γης, χωρίς ουσιαστικά να παράγουν κάτι.

Η αξία ενός προϊόντος, κατά τον Ρικάρντο, **καθορίζεται από την ποσότητα εργασίας που απαιτείται για να παραχθεί μία μονάδα του** (ώρες εργασίας που δαπανήθηκαν για την παραγωγή του προϊόντος συμπεριλαμβανομένων των ωρών εργασίας που δαπανήθηκαν για να κατασκευαστούν οι μηχανές και οι πρώτες ύλες που χρησιμοποιήθηκαν στην παραγωγική διαδικασία). **Η αξία** (ουσιαστικά το κόστος παραγωγής του προϊόντος) **προσδιορίζει την τιμή του εμπορεύματος στην αγορά**. Αν η τιμή είναι πάνω από την αξία, τότε ο επιχειρηματίας έχει κέρδος. Αν η τιμή είναι κάτω από την αξία, τότε ο επιχειρηματίας έχει ζημιά. Γι' αυτό και ο Ρικάρντο έδινε βαρύτητα στη **μείωση του κόστους παραγωγής** (μισθός, πρώτες ύλες).

Στο διεθνές εμπόριο, ο Ρικάρντο διατύπωσε τη **θεωρία του συγκριτικού πλεονάσματος**. **Κάθε χώρα πρέπει να εξάγει τα εμπορεύματα που το κόστος παραγωγής τους είναι πιο φθινό σε αυτήν απ' ό,τι στις άλλες χώρες.**

Στις θέσεις του Ρικάρντο ασκήθηκε έντονη **κριτική**:

α) Αυτό που θα καθορίσει την τιμή ενός προϊόντος δεν είναι η αξία του, αλλά το πόσο υψηλή είναι η ζήτησή του. Χωρίς ζήτηση, το προϊόν δεν θα πουληθεί, όσο χαμηλό και αν είναι το κόστος παραγωγής του.

β) Το κεφάλαιο των βιομηχάνων (χρήματα, μηχανές κτλ.) δεν είναι εύκολο να υπολογιστεί σε ώρες εργασίας.

2.7 Η ελεύθερη οικονομία και η κρατική ρύθμιση (Τζον Στιούαρτ Μιλ)

«Ομολογώ ότι δεν με ελκύει το ιδεώδες που υιοθετείται από εκείνους που πιστεύουν ότι η φυσιολογική κατάσταση των ανθρώπων είναι η πάλη για να πας μπροστά. Ότι το τσαλαπάτημα, το στρίμωγμα, ο διαγκωνισμός, ο αλληλοσπαραγμός, όλα όσα αποτελούν το σημερινό καθεστώς της κοινωνικής ζωής, είναι το πιο επιθυμητό πεπρωμένο για το ανθρώπινο είδος, και όχι απλώς τα δυσάρεστα συμπτώματα κάποιας από τις φάσεις της βιομηχανικής προόδου».

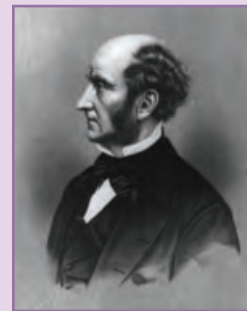
Τζον Στιούαρτ Μιλ
φιλόσοφος, οικονομολόγος

Ο Τζον Στιούαρτ Μιλ (John Stuart Mill, 1806-1873) προχώρησε ακόμη περισσότερο την οικονομική θεωρία. Εστίασε στο ότι **ο πραγματικός τομέας στον οποίο λειτουργούν οι οικονομικοί νόμοι είναι η παραγωγή και όχι η διανομή των εμπορευμάτων**. Όταν έχει παραχθεί ο πλούτος, τότε μπορεί να διατεθεί κατά το δοκούν. Αυτή η παρατήρηση υπερβαίνει τις αντιλήψεις των οπαδών του Ρικάρντο ότι υπάρχουν σιδερένιοι οικονομικοί νόμοι, όπως το να κρατιούνται τα μεροκάματα χαμηλά για να αναπτύσσεται η βιομηχανία και το εξωτερικό εμπόριο. Η ίδια **η κοινωνία μπαίνει στο προσκήνιο της οικονομίας**. Η κοινωνία μπορεί να συμφωνεί ή να μην συμφωνεί με τα αποτελέσματα που παράγει η λειτουργία της οικονομίας. Έχει, κατά συνέπεια, τη δυνατότητα να τα αλλάζει. Η κοινωνία μπορεί να φορολογήσει τους πλούσιους, να επιδοτήσει τους φτωχούς, να απαλλοτριώσει περιουσιακά στοιχεία, να δώσει τον πλούτο της σε κάποιο βασιλιά ή να τον διανείμει στα φτωχότερα στρώματα.

Ο Μιλ, εντονότερα από όλους τους οικονομολόγους της Κλασικής Σχολής, **εισάγει το στοιχείο της πολιτικής επιλογής στη διανομή των προϊόντων**. Υπάρχουν νόμοι στην παραγωγή, τόνιζε ο ίδιος. Η τιμή του προϊόντος δεν μπορεί να κινηθεί κάτω από το κόστος παραγωγής. Ένα χωράφι δεν μπορεί να παράγει απεριόριστη ποσότητα όσο και αν βελτιωθούν οι όροι της καλλιέργειάς του. Το πώς, όμως, θα μοιραστεί η σοδειά που παράγει το χωράφι είναι θέμα πολιτικής επιλογής.

Η θέση του Μιλ, παρότι εμπεριέχει το σωστό στοιχείο ότι εισάγει την πολιτική στη λειτουργία της οικονομίας, δέχτηκε κριτική. **Ο τρόπος διανομής δεν είναι ανεξάρτητος από τον τρόπο παραγωγής**. Αν, για παράδειγμα, φορολογούνταν τα κέρδη των επιχειρήσεων κατά 100%, τότε είναι αμφίβολο αν κάποιος θα συνέχιζε την επιχειρηματική δραστηριότητα αφού δεν θα είχε καθόλου κέρδος. Ή, όπως συμβαίνει σήμερα, η επιχείρηση θα προσπαθούσε, όσο της ήταν δυνατόν, να μεταφερθεί σε χώρες με μικρότερη φορολογία.

Πέρα, όμως, από τις επικρίσεις για την ορθότητα της θέσης

Τζον Στιούαρτ Μιλ
(1806-1873)

Ο Τζον Στιούαρτ Μιλ θεωρούνταν «παιδί θαύμα». Σε ηλικία επτά ετών είχε διαβάσει τους περισσότερους διαλόγους του Πλάτωνα. Σε ηλικία οκτώ ετών άρχισε να μαθαίνει λατινικά. Στα εννιά είχε διαβάσει Ηρόδοτο, Ξενοφώντα, Λουκιανό, Διογένη Λαέρτιο. Ήξερε τέλεια άλγεβρα και γεωμετρία. Έγραψε *Ρωμαϊκή Ιστορία*, *Σύνοψη της Αρχαίας Παγκόσμιας Ιστορίας* και την *Ιστορία της Ολλανδίας*. Το σπουδαιότερο έργο του είναι το δίτομο *Αρχές της πολιτικής οικονομίας*.

(Robert L. Heilbroner, *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου*, μτφρ. Κλαίρη Παπαμιχαήλ, Νίκος Λιγγρής, Βίκυ Λιγγρή, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2000).

«Εφόσον έχουν παραχθεί τα πράγματα, η ανθρωπότητα, ατομικά ή συλλογικά, μπορεί να τα κάνει ό,τι θέλει. Μπορεί να τα θέσει στη διάθεση οποιουδήποτε θέλει και με οποιουδήποτε όρους... Ακόμα κι αυτά που κάποιο άτομο έχει δημιουργήσει με προσωπικό μόχθο, χωρίς τη βοήθεια κανενός, δεν μπορεί να τα κρατήσει χωρίς την άδεια της κοινωνίας. Όχι μόνο μπορεί η κοινωνία να του τα αφαιρέσει, αλλά και μεμονωμένα άτομα μπορούν να το κάνουν αυτό και θα το έκαναν αν η κοινωνία δεν απασχολούσε άλλα άτομα επί πληρωμή για να τον προστατεύουν από τον κίνδυνο να θιγεί η περιουσία [του]. Η κατανομή του πλούτου, επομένως, εξαρτάται από τους νόμους και τα έθιμα της κοινωνίας. Οι κανόνες που διέπουν αυτή την κατανομή ορίζονται από τις απόψεις και τα αισθήματα της άρχουσας τάξης της κοινωνίας, και είναι πολύ διαφορετικοί σε διαφορετικές εποχές και χώρες, και θα μπορούσαν να είναι ακόμα πιο διαφορετικοί, αν έτσι αποφάσιζε το ανθρώπινο γένος...».

Τζον Στιούαρτ Μιλ

«Είναι προτιμότερο να είναι κανείς ένα δυσάρεστο ανθρώπινο όν από ένα ικανοποιημένο γουρούνι. Καλύτερα ένας δυσάρεστομένος Σωκράτης παρά ένας δυσάρεστομένος βλάκας. Και στην περίπτωση που ο βλάκας ή το γουρούνι έχουν διαφορετική άποψη, αυτό συμβαίνει γιατί γνωρίζουν την ιστορία μόνο από τη δική τους πλευρά».

Τζον Στιούαρτ Μιλ

Μιχάλης Οικονόμου, *Το σπίτι του πατέρα*, Εθνική Πινακοθήκη.

του από την πλευρά των οικονομικών, ο Μιλ πίστευε στη δυνατότητα βελτίωσης της κοινωνίας. Η εργατική τάξη, η οποία ζούσε σε άθλιες συνθήκες, μπορούσε να μορφωθεί και να ζήσει καλύτερα.

Η μέχρι τότε ανάπτυξη του καπιταλισμού και ο μηχανισμός της αγοράς είχαν διαψεύσει τις προβλέψεις και τις προσδοκίες του Άνταμ Σμιθ. Η οικονομική ανάπτυξη δεν είχε συνδυαστεί με την κοινωνική δικαιοσύνη. Ο Μιλ είχε την άποψη ότι η οικονομία είχε ήδη παραγάγει τεράστιο πλούτο. Όμως, η δίκαιη διανομή του πλούτου, ώστε να επωφεληθούν από αυτόν όσο το δυνατόν περισσότεροι άνθρωποι, παρέμενε ακόμη ζητούμενο. Το κράτος μπορούσε να παίξει ρυθμιστικό ρόλο στη δημιουργία της κοινωνικής δικαιοσύνης. Το κράτος μπορούσε να μην επιτρέψει στους γαιοκτήμονες να προσπορίζονται τεράστιες προσόδους αφού οι ίδιοι δεν εργάζονται. Μπορούσε να φορολογήσει δραστικά την ακίνητη περιουσία που είχαν κληρονομήσει. Μπορούσε να ιδρύσει εργατικούς συνεταιρισμούς, ώστε οι εργάτες να μην είναι έρμαιοι στις επιθυμίες των βιομηχάνων.

Ο Μιλ κινούνταν στο πλαίσιο της φιλοσοφίας του **ωφελιμισμού**. Η **ωφελιμότητα*** (που αργότερα μετονομάστηκε στην οικονομική σκέψη σε **χρησιμότητα**) ορίζεται στο έργο του ως **απόλαυση**. Όμως η απόλαυση δεν ταυτίζεται με την ηδονή. Απόλαυση μπορεί να είναι και το αίσθημα της ικανοποίησης που νοιώθει κάποιος άνθρωπος επειδή βοήθησε τους συνανθρώπους του. **Ηθικό**, για τον Μιλ, είναι **ό,τι προάγει τη γενική ευημερία**. **Ιδανικό είναι η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ευτυχία για όλο και περισσότερους ανθρώπους. Το ηθικό ταυτίζεται με το ωφέλιμο.**

Ο Μιλ έδειχνε ιδιαίτερη ευαισθησία σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος. Τόνιζε ότι η εκμετάλλευση της φύσης πέρα από ένα ορισμένο όριο θα την καταστρέψει. Και αυτό θα αποβεί καταστροφικό τόσο για την οικονομία ειδικά όσο και για την ανθρωπότητα γενικά.

Το δίτομο έργο του *Αρχές της πολιτικής οικονομίας* κυκλοφόρησε το 1848. Την ίδια χρονιά κυκλοφόρησε ένα άλλο βιβλίο που διαφωνούσε με την πεποίθηση του Μιλ ότι ο καπιταλισμός μπορεί να γίνει πιο δίκαιος και πιο ανθρώπινος μέσω της δικαιότερης διανομής των προϊόντων που παράγονται. Το βιβλίο αυτό ήταν το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* των Μαρξ και Ένγκελς.

* Ο όρος χρησιμότητα δεν πρέπει να ταυτίζεται με την ωφελιμότητα. Ό,τι είναι χρήσιμο δεν είναι πάντα και ωφέλιμο. Το ανάποδο ισχύει πάντα (π.χ. η κατανάλωση φαγητών με πολλά λιπαρά προσφέρει χρησιμότητα-απόλαυση στον καταναλωτή, αλλά δεν είναι ωφέλιμη για τον οργανισμό του).

2.8 Η θεωρία της αξίας της εργατικής δύναμης και του εμπορεύματος (Καρλ Μαρξ)

«Αυτό που βρίσκει ο καπιταλιστής στην αγορά δεν είναι η εργασία αλλά ο εργαζόμενος. Αυτό που ο τελευταίος πουλάει είναι η εργατική του δύναμη».

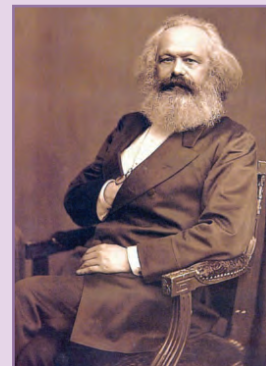
Καρλ Μαρξ
φιλόσοφος, οικονομολόγος, πολιτικός στοχαστής

Ο Καρλ Μαρξ (1818-1883), μαζί με τον συνεργάτη του Φρίντριχ Ένγκελς (Friedrich Engels, 1820-1895), θεωρούνται οι θεμελιωτές του σοσιαλισμού. Στο ερώτημα πώς είναι δυνατό να υπάρξει οικονομική ανάπτυξη μαζί με κοινωνική δικαιοσύνη, οι Μαρξ και Ένγκελς απαντούν ότι αυτό είναι αδύνατο να υπάρξει στον καπιταλισμό. Ανάπτυξη και δικαιοσύνη-ισότητα μπορεί να υπάρξει μόνο μέσα από την υπέρβαση του καπιταλισμού.

Έχοντας μελετήσει σε βάθος όλους τους προηγούμενους και σύγχρονους του οικονομολόγους (Σμιθ, Ρικάρντο, Μιλ κ.ά.), ο Μαρξ διαμόρφωσε τη δική του θεωρία. Οι προσδοκίες του Σμιθ ότι ο καπιταλισμός και η ελεύθερη αγορά θα φέρουν ένα καλύτερο κόσμο είχαν διαψευστεί. Την εποχή που ζούσε ο Μαρξ, η Ευρώπη συνταρασσόταν από εξεγέρσεις των λαών. Ο βασιλιάς της Γαλλίας ανατράπηκε, οι εργάτες του Παρισιού ξεσηκώθηκαν, στο Βερολίνο οδοφράγματα είχαν στηθεί στους δρόμους, στην Ιταλία γίνονταν μαζικές διαδηλώσεις, την Πράγα και τη Βιέννη τις είχε καταλάβει ο λαός. Οι προτάσεις του Μιλ ότι ο κόσμος μπορεί να γίνει δικαιότερος μέσω της διανομής των προϊόντων είχαν, επίσης, διαψευστεί. **Το πρόβλημα της ανισότητας, κατά τον Μαρξ, δεν ήταν στη διανομή αλλά στην παραγωγή των προϊόντων.** Πού οφείλεται όμως η ανισότητα; Ποιες είναι οι οικονομικές της αιτίες; Γιατί ο καπιταλισμός δεν μπόρεσε, παρά τα επιτεύγματα της Βιομηχανικής Επανάστασης, να φέρει κοινωνική δικαιοσύνη;

Ο Ρικάρντο είχε υποστηρίξει ότι η αξία ενός εμπορεύματος είναι ο χρόνος που δαπανάται για την παραγωγή του. Ο Μαρξ υιοθετεί αυτό το σημείο της θεωρίας του Ρικάρντο. Κάνει, όμως, μια σημαντική διαφοροποίηση: **οι εργάτες δεν πληρώνονται για την εργασία τους αλλά για την εργατική τους δύναμη.** Πιο αναλυτικά η θέση του Μαρξ:

- Η παραγωγή, στην **καπιταλιστική κοινωνία**, στηρίζεται σε δύο κοινωνικές τάξεις: τους **κεφαλαιοκράτες** και τους **εργάτες**. Οι κεφαλαιοκράτες (καπιταλιστές) έχουν την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής (μηχανές, εργοστάσια κτλ.). Οι εργάτες έχουν την εργατική τους δύναμη, την ικανότητα τους να εργάζονται. **Εργατική δύναμη** είναι το σύνολο των φυσικών και πνευματικών ικανοτήτων του ανθρώπου, τις οποίες ενεργοποιεί για να παράγει κάτι.
- Ο κεφαλαιοκράτης μισθώνει την εργατική δύναμη του εργάτη

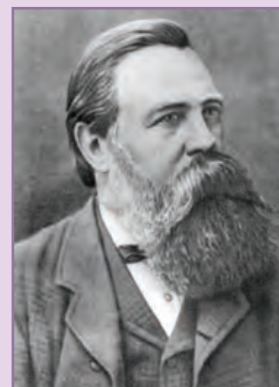
Καρλ Μαρξ
(1818-1883)

Ο Μαρξ ίδρυσε την 1η Διεθνή Ένωση Εργατών. Έζησε στο Παρίσι (1843-1845), ώσπου τον απέλασαν οι γαλλικές αρχές.

Από το 1849 εγκαταστάθηκε και έζησε τα υπόλοιπα χρόνια του μαζί με την οικογένειά του στο Λονδίνο, χάρη στην οικονομική υποστήριξη του φίλου και στενού συνεργάτη του, του Ένγκελς.

Στην Αγγλία έζησε από κοντά την τρομερή εξαθλίωση των εργατών και τη ραγδαία ανάπτυξη της βιομηχανίας και έγραψε το τρίτομο έργο του *Το Κεφάλαιο*, που συνιστά σταθμό στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική θεωρία.

Το 1848 δημοσίευσε, με τον Φρίντριχ Ένγκελς, το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, το οποίο θεωρείται το γενέθλιο κείμενο του σύγχρονου σοσιαλιστικού κινήματος.

Φρίντριχ Ένγκελς
(1820-1895)

Φίλος και στενός συνεργάτης του Καρλ Μαρξ.

Εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης του *Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Έχει ως προμετωπίδα τη φράση «Προλετάριοι όλων των χωρών ενωθείτε»

«Ολόκληρη η μέχρι τώρα ιστορία είναι η ιστορία των ταξικών αγώνων. Ελεύθερος και δούλος, πατρίκιος και πληβείος, βαρόνος και δουλοπάροικος, μάστορας και κάλφας, με μια λέξη καταπιεστές και καταπιεζόμενοι, βρίσκονται σε ακατάπαυστη αντίθεση μεταξύ τους» (Μαρξ και Ένγκελς, *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*).

Εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης του *Κεφαλαίου* του Καρλ Μαρξ.

για κάποιες ώρες (εργάσιμη ημέρα). Τις ώρες που εργάζεται ο εργάτης παράγει κάποιες μονάδες από το προϊόν. Όμως, **δεν πληρώνεται την αξία της εργασίας του**. Πληρώνεται για τον χρόνο που μίσθωσε την εργατική του δύναμη στον κεφαλαιοκράτη. Για παράδειγμα, ο εργάτης μιας αυτοκινητοβιομηχανίας που παράγει 10 εξαρτήματα στο οκτάωρό του, δεν πληρώνεται την αξία των εξαρτημάτων. Παίρνει τον μισθό του, που είναι πολύ λιγότερος από την αξία του προϊόντος της εργασίας του.

- Η απλήρωτη εργασία των εργατών, την οποία ιδιοποιούνται οι κεφαλαιοκράτες, ονομάζεται **υπεραξία**.

Ο Μαρξ διακρίνει την υπεραξία σε **απόλυτη** και **σχετική**:

α) Απόλυτη υπεραξία. Είναι η υπεραξία που παράγει ο εργάτης μέσω της αύξησης των ωρών εργασίας του (παράταση της εργάσιμης ημέρας) ενώ οι όροι εργασίας μένουν ίδιοι (τεχνολογία μηχανημάτων, μέθοδος εργασίας κτλ.).

β) Σχετική υπεραξία. Είναι η υπεραξία που παράγει ο εργάτης λόγω της αλλαγής των συνθηκών εργασίας, οι οποίες αυξάνουν την παραγωγικότητά του, το πόσες δηλαδή μονάδες προϊόντος παράγει στον ίδιο χρόνο. Π.χ. ένα νέο μηχάνημα στο εργοστάσιο αυξάνει την παραγωγικότητα του εργάτη που το χειρίζεται, με αποτέλεσμα εκεί που σε 8 ώρες ένας εργάτης έφτιαχνε 2 ζευγάρια παπούτσια, με την εισαγωγή μιας νέας μηχανής φτιάχνει 10 ζευγάρια παπούτσια στον ίδιο χρόνο.

Ο Μαρξ, στο βασικό του έργο *Το Κεφάλαιο*, ξεκινάει την ανάλυσή του από το **εμπόρευμα**. Το εμπόρευμα έχει δύο όψεις. Έχει **αξία χρήσης**, που είναι η ικανοποίηση η οποία προσφέρει στον κάτοχό του (ένα ρούχο που φοριέται από αυτόν που το αγοράζει). Έχει, επίσης, **ανταλλακτική αξία**, δηλαδή το τι μπορεί να αποκομίσει ο παραγωγός του από την πώλησή του. Ο **καταναλωτής** σκέφτεται την αξία χρήσης του εμπορεύματος (σε τι με ωφελεί να το αγοράσω). Ο **παραγωγός** σκέφτεται την ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος (πόσα θα κερδίσει από την πώλησή του).

Ο πλούτος των κοινωνιών αποτελείται από εμπορεύματα. Τα εμπορεύματα παράγονται στην παραγωγή. Η αφαίρεση της υπεραξίας από την εργατική τάξη (απλήρωτη εργασία) είναι η πηγή του πλούτου των κεφαλαιοκρατών αλλά και της οικονομικής και κοινωνικής ανισότητας.

Ο Μαρξ, με βάση την ανάλυσή του, θεωρεί ότι από τη φύση του ο καπιταλισμός δεν μπορεί να εξασφαλίσει ανάπτυξη με κοινωνική δικαιοσύνη.

2.9 Η γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος (Τζον Μέυναρντ Κέυνς)

Ο Τζον Μέυναρντ Κέυνς (John Maynard Keynes, 1883-1946) ήταν Άγγλος μαθηματικός και οικονομολόγος. Ήταν ένας από τους ανθρώπους που επηρέασαν καθοριστικά, σε παγκόσμιο επίπεδο, την οικονομική σκέψη του 20ού αιώνα. Έζησε σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης και πολέμων, γι' αυτό και το έργο του εστιάστηκε στο πώς, με ποια οικονομική πολιτική, μπορούν να αποφευχθούν οι πόλεμοι και να ξεπεραστούν οι οικονομικές κρίσεις.

Ο Κέυνς έζησε σε μια εποχή όπου η ανάπτυξη του καπιταλισμού είχε προχωρήσει σε σχέση με την εποχή των Σμιθ, Ρικάρντο, Μαρξ και Μιλ. Οι αναπτυσσόμενες χώρες (Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία) συγκρούονταν για το ποια θα αυξήσει την οικονομική της επιρροή σε διεθνές επίπεδο. Οι επιχειρήσεις είχαν ξεφύγει από το στάδιο που είχαν γνωρίσει οι Κλασικοί οικονομολόγοι και ο Μαρξ, και είχαν περάσει σε ένα άλλο στάδιο: ορισμένες από αυτές είχαν μετασηματιστεί σε τεράστιες επιχειρήσεις με διεθνή επιρροή. Χρησιμοποιούσαν πρώτες ύλες που προέρχονταν από διάφορες χώρες και προσπαθούσαν να προωθήσουν τα προϊόντα τους στη διεθνή αγορά. Είναι η εποχή του **υπερπαραγωγής**, της πολιτικής της επέκτασης των βιομηχανικά αναπτυσσόμενων κρατών σε βάρος άλλων κρατών. Η Γερμανία προσπαθούσε να καλύψει τις ανάγκες της σε πρώτες ύλες και καύσιμα, και να βρει αγορές για την πώληση των προϊόντων της. Στις επιδιώξεις της αυτές συγκρούστηκε με τη Γαλλία και τη Βρετανία, τους ανταγωνιστές της. Αυτή ήταν η βασική αιτία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914-1918), ο οποίος έληξε με την ήττα της Γερμανίας. Με τη Συνθήκη των Βερσαλλιών (1919), η ηττημένη Γερμανία υποχρεώθηκε να καταβάλει τεράστιες πολεμικές αποζημιώσεις στους νικητές.

Εκείνη την περίοδο, ο Κέυνς έγραψε το βιβλίο *Οι οικονομικές συνέπειες της ειρήνης*. Σε αυτό το βιβλίο, ο Κέυνς προέβλεπε ότι η Γερμανία δεν μπορούσε να πληρώσει τις πολεμικές αποζημιώσεις που απαιτούσαν από αυτήν οι νικητές του πολέμου. Αυτό θα οδηγούσε μοιραία στο ξέσπασμα ενός νέου πολέμου, όπως και έγινε είκοσι χρόνια μετά με την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Η οικονομική κρίση του 1929 ήταν το δεύτερο μεγάλο γεγονός που επηρέασε τη σκέψη του Κέυνς. Τον Οκτώβριο του 1929, παρουσιάστηκε μια τεράστια πτώση των τιμών των μετοχών στο Χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης. Η τεράστια ανεργία που έφερε η κρίση του 1929 ήταν το υπ' αριθμόν ένα πρόβλημα των αναπτυσσόμενων χωρών. Το 1936, ο Κέυνς έγραψε το βιβλίο *Γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος*. Με αυτό το έργο ο Κέυνς δημιούργησε την τρίτη μεγάλη οικονομική σχολή (Κεϋνσιανή Σχολή) μετά τον Σμιθ (Κλασική Σχολή) και τον Μαρξ (Μαρξιστική Σχολή). Στο βιβλίο αυτό ανέλυε τα αίτια της κρίσης

Τζον Μέυναρντ Κέυνς
(1883-1946)

Άγγλος μαθηματικός και οικονομολόγος

Την εποχή του υπερπαραγωγής:

«Το βιομηχανικό δυναμικό κάθε έθνους αναγκάζεται να παράγει, να υπερπαραγάγει. Αυτή την υπερπαραγωγή πρέπει να τη διαθέσουμε. Κι έτσι ριχνόμαστε στις παγκόσμιες αγορές ενώ κλείνουμε τη δική μας αγορά με προστατευτικά μέτρα. [...] Έτσι, με φυσική νομοτέλεια, η μία χώρα βαδίζει εναντίον της άλλης, συγκρούεται μαζί της. Ποια θα εξασφαλίσει την οριστική υπεροχή των εθνικών βιομηχανικών της προϊόντων και με ποιο τρόπο; [...] Μήπως με πόλεμο; Η Αγγλία και η Γερμανία αλληλοϋποβλέπονται: ο πόλεμος είναι η μόνη τους λύση».

Α. Μερχέμ, *Η εργατική ζωή*, 1911 (από το βιβλίο Δ. Ξιφαράς - Ε. Λουβή, *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, Αθήνα, εκδ. ΙΤΥΕ - ΟΕΒΔ).

Ι. Σόγερ, *Γραφείο ευρέσεως εργασίας*, 1927.

Η ανεργία ήταν το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετώπισαν οι αναπτυσσόμενες χώρες μετά την κρίση του 1929.

Ο Κένυς ήταν υπέρ του καπιταλισμού και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Η κρίση, όμως, του 1929 τον οδήγησε στο να συνειδητοποιήσει ότι, χωρίς τις απαραίτητες κρατικές ρυθμίσεις, ο καπιταλισμός κινδύνευε. Άσκησε έντονη κριτική στους οπαδούς της ελεύθερης αγοράς και της πλήρους απόσυρσης του κράτους από την οικονομική δραστηριότητα. Έγραψε χαρακτηριστικά: «Σκοπός της ζωής είναι να φαγωθούν τα φύλλα που βρίσκονται στα ψηλότερα κλαδιά, και ο καλύτερος τρόπος για την επιτυχία αυτού του σκοπού είναι να επιτραπεί στις καμηλοπαρδάλεις με τους ψηλότερους λαιμούς να εξολοθρεύσουν με την πείνα τις καμηλοπαρδάλεις εκείνες που έχουν πιο κοντό λαιμό».

Ο Κένυς πρότεινε ουσιαστικά «μέτρα προστασίας» των ζώων με χαμηλό λαιμό για να μην αφανιστούν, παρασέρνοντας στον αφανισμό και αυτά με τον ψηλό λαιμό.

Κωνσταντίνος Βολανάκης, *Η διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου*, Εθνική Πινακοθήκη.

Η παρέμβαση του κράτους στην προστασία της απασχόλησης, ώστε να μην υπάρχει ανεργία ήταν ένα από τα καίρια σημεία των προτάσεων του Κένυς. «*Το κράτος φαντάζει ως ο μόνος διαθέσιμος λευκός ιππότης που μπορεί να γλιτώσει τον καπιταλισμό από την καταστροφή*» (Γ. Βαρουφάκης, *Πολιτική Οικονομία. Η οικονομική θεωρία στο φως της κριτικής*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2007, σ. 433).

και πρότεινε συγκεκριμένα μέτρα για το ξεπέρασμα της ανεργίας, τα οποία επρόκειτο αργότερα να υιοθετηθούν από τις αναπτυγμένες χώρες.

Ο Κένυς, στο έργο του αυτό, υποστηρίζει:

- Οι καπιταλιστικές οικονομίες χρειάζεται να ξεπεράσουν την ανεργία και να προσεγγίσουν την **πλήρη απασχόληση** του εργατικού δυναμικού.
- Ο στόχος αυτός δεν μπορεί να επιτευχθεί, αν το κράτος δεν παρέμβει στην οικονομία.
- Ο μηχανισμός της ελεύθερης αγοράς φαινόταν ότι, χωρίς την κρατική παρέμβαση, δεν μπορεί να επιτύχει τον παραπάνω στόχο. Υπάρχει έτσι υψηλή ανεργία, η οποία απειλεί και την **οικονομία** και την **κοινοβουλευτική δημοκρατία**. Η ανεργία είναι απειλή για τον ίδιο τον καπιταλισμό, ο οποίος μπορεί να καταρρεύσει υπό το βάρος κοινωνικών εξεγέρσεων. Την εποχή που έγραψε ο Κένυς το βιβλίο του, η Ρωσική Επανάσταση του 1917 και η προσπάθεια οικοδόμησης σοσιαλισμού στη Ρωσία ήταν ζωντανό πολιτικό παράδειγμα για τους λαούς των καπιταλιστικών χωρών. Η κοινοβουλευτική δημοκρατία απειλείται από τον φασισμό. Την εποχή που εκδόθηκε το βιβλίο του Κένυς, ο Μουσολίνι είχε την εξουσία στην Ιταλία, ο Χίτλερ στη Γερμανία, ο Φράνκο στην Ισπανία.
- Το κράτος πρέπει να παρέμβει στους μισθούς, την παραγωγή και τη διανομή του πλούτου. **Αν το κράτος κάνει επενδύσεις**, οι άνθρωποι θα βρουν εργασία και θα αποκτήσουν εισόδημα. Με το εισόδημα αυτό θα μπορούν να καταναλώσουν εμπορεύματα (δημιουργία ενεργής ζήτησης), οπότε οι επιχειρήσεις θα αυξήσουν την παραγωγή τους. Η αύξηση της παραγωγής των επιχειρήσεων θα δημιουργήσει νέες θέσεις εργασίας και η οικονομία θα βγει από την ύφεση και θα μπει στην ανάπτυξη. Έργα που μπορεί να αναλάβει το κράτος είναι η κατασκευή αυτοκινητοδρόμων, σχολείων, νοσοκομείων, λιμανιών κτλ.

Οι Η.Π.Α. υιοθέτησαν τις προτάσεις του Κένυς. Το 1933, ο πρόεδρος Ρούζβελτ εφάρμοσε το New Deal (Νέα Συμφωνία). Η Νέα Συμφωνία ήταν μια οικονομική πολιτική ανόδου των μισθών και εκτεταμένων δημοσίων επενδύσεων από το κράτος. Αυτές οι παρεμβάσεις καταπολέμησαν, σε μεγάλο βαθμό, τις επιπτώσεις που είχε η κρίση του 1929 στις Η.Π.Α. Η Αγγλία, η χώρα του Κένυς, δεν ακολούθησε πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τις προτάσεις του. Θα τις ακολουθήσει και αυτή, όπως και όλες σχεδόν οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης, μετά το τέλος του, όταν το κράτος ήταν ο μοναδικός φορέας που μπορούσε να ανοικοδομήσει τα ερείπια που άφησε πίσω του ο καταστροφικός Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.

2.10 Η ανάπτυξη του βιοτικού επιπέδου και η πρόοδος της κοινωνίας (Κόλιν Κλαρκ-Ζαν Φουραστιέ-Τζον Κένεθ Γκαλμπρέιθ-Γιόζεφ Σουμπέτερ)

Το πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής δικαιοσύνης απασχόλησε όσους ασχολήθηκαν με την οικονομική πολιτική τον 20ό αιώνα.

Ο **Κόλιν Κλαρκ** (Colin Clark, 1905-1989) ασχολήθηκε με το ζήτημα της οικονομικής ανάπτυξης. Ήταν επιστημονικός συνεργάτης του βαρόνου Μπέβεριτζ, ο οποίος υλοποίησε σημαντικές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις στο Ηνωμένο Βασίλειο μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Συμφωνούσε με τις απόψεις του Κένυς. Τον απασχόλησε έντονα το πρόβλημα του πώς θα αναπτυχθούν οικονομικά οι κοινωνίες και ειδικότερα **πώς θα αυξηθεί το εθνικό προϊόν**, το οποίο αποτελεί κατ' αυτόν και τη βάση για τη μελέτη της οικονομίας μιας χώρας.

Εθνικό προϊόν είναι η συνολική αξία των τελικών αγαθών και υπηρεσιών κατά τη διάρκεια μιας ορισμένης χρονικής περιόδου (έτος), από συντελεστές παραγωγής που ανήκουν σε μόνιμους κατοίκους της χώρας, ανεξάρτητα από τη χώρα όπου βρίσκονται οι συντελεστές παραγωγής. Μέσα από την ανάπτυξη του εθνικού προϊόντος θα δημιουργούνταν, σύμφωνα με τον Κλαρκ, μέσω της παρέμβασης του κράτους, οι όροι για να έρθει η κοινωνική δικαιοσύνη και η ευημερία.

Ο **Ζαν Φουραστιέ** (Jean Fourastié, 1907-1990) ήταν Γάλλος οικονομολόγος. Υποστήριξε ότι η οικονομική δραστηριότητα δίνει βαρύτητα αρχικά στον πρωτογενή τομέα (γεωργία, κτηνοτροφία), μετά στον δευτερογενή (βιοτεχνία, βιομηχανία) και, τέλος, στον τριτογενή τομέα (υπηρεσίες, τουρισμός). Η μετατόπιση αυτή οφείλεται στην οικονομική ανάπτυξη. Όσο αναπτύσσονται οι οικονομίες τόσο διαφοροποιείται η βαρύτητα που δίνουν στον κάθε τομέα. Ο Φουραστιέ δημιούργησε μια ταξινόμηση των κοινωνιών με κριτήριο το πώς κατανέμεται το εργατικό δυναμικό ανάλογα με την ανάπτυξη της οικονομίας. Ειδικότερα:

α) Στις **παραδοσιακές κοινωνίες**, το εργατικό δυναμικό κατανέμεται ως εξής:

Πρωτογενής τομέας: 70% του εργατικού δυναμικού.

Δευτερογενής τομέας: 20% του εργατικού δυναμικού.

Τριτογενής τομέας: 10% του εργατικού δυναμικού.

β) Στην **περίοδο ανάπτυξης της οικονομίας:**

Πρωτογενής τομέας: 50% του εργατικού δυναμικού.

Δευτερογενής τομέας: 30% του εργατικού δυναμικού.

Τριτογενής τομέας: 20% του εργατικού δυναμικού.

γ) Στην **αναπτυγμένη οικονομία** (σύγχρονες αναπτυγμένες κοινωνίες):

Πρωτογενής τομέας: 10% του εργατικού δυναμικού.

Κόλιν Κλαρκ
(1905-1989)

Δεν ήταν μόνο ακαδημαϊκός μελετητής της οικονομικής πολιτικής. Ανέλαβε τη θέση του Διευθυντή της Στατιστικής Υπηρεσίας στην Αυστραλία προκειμένου να εφαρμόσει τις απόψεις του. Ο Κένυς ανέφερε για τον Κλαρκ ότι πρόκειται για πρώτης τάξεως στατιστικό-λόγο ο οποίος ασχολείται με τα οικονομικά.

Ζαν Φουραστιέ
(1907-1990)

«Γιατί δουλεύουμε; Δουλεύουμε για να μεταβάλουμε την τρελή χλόη σε στάρι και μετά σε ψωμί, τα αγριοκέρασα σε κεράσια και τα χαλίκια σε ασφάλι και μετά σε αυτοκίνητα».

(Ζαν Φουραστιέ, *Η μεγάλη ελίτ-δα του 20ού αιώνα*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1970.)

Τζον Κένεθ Γκαλμπρέιθ
(1908-2006)

Καναδοαμερικανός οικονομολόγος. Η θεωρητική του εργασία κινήθηκε στο πλαίσιο της σκέψης του Κένυς. Ο Γκαλμπρέιθ επέμενε ότι η παρέμβαση του κράτους στην οικονομία και η κοινωνική πολιτική ήταν τα βασικά μέσα για την αποφυγή των οικονομικών κρίσεων.

Γιόζεφ Σουμπέτερ (1883-1950)
Αυστριακός οικονομολόγος

«Μια καινοτομία απαιτεί την ύπαρξη ενός καινοτόμου – κάποιου που ευθύνεται για το συνδυασμό των συντελεστών της παραγωγής με νέους τρόπους. Προφανώς δεν πρόκειται για έναν “φυσιολογικό” επιχειρηματία που ακολουθεί τις καθιερωμένες νόρμες. Το άτομο που φέρνει αλλαγές στην οικονομική ζωή είναι αντιπρόσωπος μιας διαφορετικής τάξης – ή, για να ακριβολογούμε, μιας διαφορετικής ομάδας, καθώς οι νεωτεριστές δεν προέρχονται κατ’ ανάγκη από συγκεκριμένη κοινωνική τάξη. Ο Schumpeter [...] τους ονόμασε entrepreneurs (από τη γαλλική λέξη για «αυτόν που επιχειρεί»).

(Robert L. Heilbroner, Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου, ό.π.)

Δευτερογενής τομέας: 20% του εργατικού δυναμικού.

Τριτογενής τομέας: 70% του εργατικού δυναμικού.

Αναπτυγμένες κοινωνίες είναι οι σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες, στις οποίες καθοριστικό ρόλο παίζει η πληροφορική και οι υπολογιστές. Η οικονομική ανάπτυξη στηρίζεται στη γνώση, την καινοτομία και τη διαχείριση της πληροφορίας.

Ο Φουραστιέ θεωρεί ότι ανάπτυξη και κοινωνική δικαιοσύνη μπορούν να υπάρξουν αν η ανάπτυξη στις αναπτυγμένες χώρες συνδυαστεί με μέτρα για επέκταση της εκπαίδευσης, της δημόσιας υγείας, της κοινωνικής πρόνοιας για τις αδύναμες κοινωνικές ομάδες.

Ο **Τζον Κένεθ Γκαλμπρέιθ** (John Kenneth Galbraith, 1908-2006) ήταν Καναδοαμερικανός οικονομολόγος. Στις απόψεις του για την οικονομική πολιτική ακολουθούσε τον Κένυς. Θεωρούσε ότι η κρατική παρέμβαση είναι απαραίτητη για να μειωθεί η δύναμη των πολυεθνικών επιχειρήσεων και να αποφευχθούν φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας που προκαλεί η ασυδοσία των επιχειρήσεων. Ο Γκαλμπρέιθ θεωρούσε ότι:

- Ο τέλειος ανταγωνισμός είναι μύθος.
- Η οικονομία κυριαρχείται και καθοδηγείται από τα μονοπώλια, τα οποία διευθύνονται από μάνατζερ.
- Ο καταναλωτής δεν επηρεάζει την αγορά. Αντίθετα, ο καταναλωτής χειραγωγείται από τη διαφήμιση.
- Η αφθονία προϊόντων είναι μια κατάσταση που επιτρέπει στα άτομα να ικανοποιούν τις ανάγκες τους με ελάχιστους περιορισμούς. Οι αναπτυγμένες κοινωνίες έχουν γίνει κοινωνίες της αφθονίας, με την έννοια ότι παράγουν τόσο πολλά προϊόντα που επαρκούν για την κάλυψη των αναγκών των μελών τους. Κατά συνέπεια, οι αναπτυγμένες χώρες πρέπει να δώσουν βαρύτητα όχι στο τι παράγουν αλλά στο πώς θα το διανείμουν ώστε να καταπολεμηθεί η φτώχεια.

Ο **Γιόζεφ Σουμπέτερ** (Joseph Schumpeter, 1883-1950) ήταν Αυστριακός οικονομολόγος. Έδωσε μεγάλη βαρύτητα στην **καινοτομία**, την οποία θεώρησε βασικό παράγοντα αλλαγής και εξέλιξης της οικονομίας. Οι επιχειρήσεις που κατορθώνουν να εισαγάγουν νέες καινοτόμες ιδέες στην παραγωγή των προϊόντων τους είναι αυτές που κατορθώνουν να αναπτυχθούν έναντι των ανταγωνιστών τους, οι οποίοι απαξιώνονται και καταστρέφονται. Η διαδικασία αυτή (εισαγωγή καινοτομιών-νέας τεχνολογίας από κάποιες επιχειρήσεις και η καταστροφή των ανταγωνιστών τους) ονομάστηκε **δημιουργική καταστροφή**.

Ο Σουμπέτερ θεωρούσε ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού θα κάνει τις επιχειρήσεις και τα κράτη λιγότερο επιθετικά στον μεταξύ τους ανταγωνισμό. Η πρόβλεψή του δεν επιβεβαιώθηκε. Ο σύγχρονος κόσμος διαμορφώνεται από τον ανταγωνισμό ισχυρών κρατών και μεγάλων επιχειρήσεων.

B

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ
ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ

2.1 Το δουλοκτητικό σύστημα

Σε κάθε κοινωνία υπάρχει ένας τρόπος οργάνωσης της οικονομίας μέσω του οποίου οι άνθρωποι παράγουν τα αγαθά που τους είναι αναγκαία. Ο τρόπος οργάνωσης της οικονομίας δεν είναι σταθερός. Αλλάζει στον χώρο και στον χρόνο. Διαφορετικά ήταν οργανωμένες οι οικονομίες στην αρχαία εποχή, διαφορετικά τον Μεσαίωνα, διαφορετικά σήμερα. Άλλη είναι η δομή και η οργάνωση της ελληνικής οικονομίας σήμερα και άλλη είναι η δομή και η οργάνωση της οικονομίας των Η.Π.Α. ή της Ιαπωνίας.

Ο τρόπος οργάνωσης της οικονομίας συνιστά το οικονομικό σύστημα. **Οικονομικό σύστημα** είναι οι τρόποι και τα μέσα με τα οποία μια κοινωνία προσπαθεί να παραγάγει και να διανείμει τα αγαθά. Το οικονομικό σύστημα είναι ταυτόχρονα και κοινωνικό σύστημα. Η παραγωγή και η διανομή των αγαθών είναι κοινωνικές δραστηριότητες και προσδιορίζουν κοινωνικές σχέσεις. **Η κοινωνία δεν είναι άθροισμα ατόμων. Είναι σύνολο κοινωνικών σχέσεων.** Οι άνθρωποι παράγουν αγαθά για την επιβίωσή τους και ο τρόπος με τον οποίο τα παράγουν καθορίζει το είδος και την ποιότητα των κοινωνικών τους σχέσεων. Καθορίζει, τελικά, τον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας στο σύνολό της.

Κάθε κοινωνία χρησιμοποιεί πόρους (φυσικούς και ανθρώπινους) για την παραγωγή προϊόντων και υπηρεσιών που της είναι απαραίτητα. Οι πόροι αυτοί ονομάζονται **παραγωγικοί συντελεστές**. Οι παραγωγικοί συντελεστές είναι η εργατική δύναμη, η γη, το κεφάλαιο και η επιχειρηματικότητα.

Στην αρχαιότητα, αναπτύχθηκε το **δουλοκτητικό σύστημα**. Στο δουλοκτητικό σύστημα, η γη και τα εργαλεία της παραγωγής ανήκουν σε ιδιώτες ή στην κοινότητα. Η εργασία γίνεται κυρίως από δούλους, οι οποίοι είναι ιδιοκτησία κάποιου ιδιώτη ή της κοινότητας. Γι' αυτό και οι δούλοι, στη ρωμαϊκή εποχή, αποκλήθηκαν «ομιλούντα εργαλεία» (*instrumenta vocalia*) και κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο ήταν «πράγματα» (*res*) και όχι πρόσωπα.

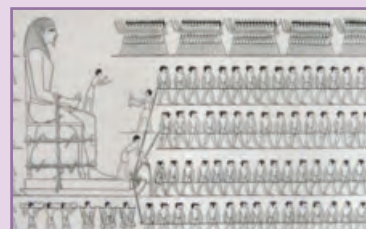
Δουλοκτητικές κοινωνίες ήταν οι **ανατολικές αυτοκρατορίες** της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου. Στις μεγάλες αυτές αυτοκρατορίες, η γη και τα εργαλεία παραγωγής ανήκουν κυρίως στο κράτος. Εκατοντάδες χιλιάδες δούλοι, που είναι ιδιοκτησία του κράτους, αλλά και ιδιωτών, εργάζονται για την παραγωγή προϊόντων, την κατασκευή κτιρίων, την καλλιέργεια της γης, την παροχή υπηρεσιών.

Η δουλεία είναι η πιο ακραία μορφή εκμετάλλευσης. Οι δούλοι δεν έχουν κανένα δικαίωμα. Είναι ιδιοκτησία του αφέντη τους, ο οποίος τους χρησιμοποιεί όπως επιθυμεί. Οι δούλοι δεν έχουν ωράριο. Εργάζονται όσο και όπου επιθυμεί ο ιδιοκτήτης τους. Στις

Οι Πυραμίδες της Γκίζας (Αίγυπτος).

Οι Πυραμίδες είναι αποτέλεσμα της εργασίας χιλιάδων δούλων. Χιλιάδες δούλοι μετέφεραν τις τεράστιες πέτρες που ήταν το υλικό με το οποίο κατασκευάστηκαν. Χωρίς την εργασία των δούλων, η κατασκευή των έργων αυτών εκείνη την εποχή θα ήταν σχεδόν αδύνατη.

Αποτύπωση της μεταφοράς του αγάλματος ηγεμόνα.

Το σχέδιο απεικονίζει την τεράστια ποσότητα εργασίας που προσφέρουν οι δούλοι προκειμένου να μεταφερθούν τα τεράστια αγάλματα των βασιλιάδων της εποχής. Αν δεν υπήρχαν οι χιλιάδες δούλοι, με τα περιορισμένα τεχνικά μέσα της εποχής και την κατάσταση των εργαλείων θα ήταν αδύνατο να μεταφερθούν τα βαριά υλικά με τα οποία χτίστηκαν τα μεγάλα οικοδομικά έργα.

Μονομάχοι. Ψηφιδωτό του 2ου αιώνα π.Χ.

Ο Σπάρτακος, δούλος θρακικής καταγωγής, ηγήθηκε μεγάλης εξέγερσης δούλων, στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η οποία κράτησε σχεδόν δύο χρόνια (71-73 μ.Χ.). Ο Σπάρτακος ήταν δούλος που χρησιμοποιούνταν ως μονομάχος. Τελικά, οι δούλοι ηττήθηκαν από τις ρωμαϊκές λεγεώνες ενώ ο Σπάρτακος σκοτώθηκε. Ο Σπάρτακος έγινε το έμβλημα των καταπιεσμένων, που αγωνίζονται για την ελευθερία τους και ενέπνευσε πολλές οργανώσεις και κόμματα σοσιαλιστικής ιδεολογίας του 19ου και 20ού αιώνα που πήραν το όνομα του ή τον έκαναν έμβλημά τους (π.χ. οι Σπαρτακιστές στη Γερμανία).

Παναγής Λεκατσάς (1911-1970)

Γεννήθηκε στην Ιθάκη. Ασχολήθηκε με μεταφράσεις αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και έγραψε σημαντικές μελέτες ερμηνείας της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, της προϊστορίας κτλ. Σημαντικότερα έργα του *Ο Διόνυσος*, *Η Ψυχή*. Έγραψε, επίσης, μελέτες για τις επαναστάσεις των δούλων τη ρωμαϊκή εποχή (*Οι πόλεμοι των δούλων*, *Σπάρτακος*).

ανατολικές αυτοκρατορίες κύρια πηγή δούλων ήταν οι πόλεμοι. Οι αιχμάλωτοι πολέμου χρησιμοποιούνταν ως δούλοι.

Στην **Αρχαία Ελλάδα** υπήρχαν δούλοι, όχι όμως στην έκταση που υπήρχαν στις ανατολικές αυτοκρατορίες. Οι δούλοι προέρχονταν είτε από αιχμαλώτους είτε από ανθρώπους που είχαν χρεοκοπήσει. Ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι 7.000 κάτοικοι της πόλης Ίκαρα στη Σικελία αιχμαλωτίστηκαν και πουλήθηκαν δούλοι στην Κατάνη. Ο Σόλων, με τη Σεισάχθεια (από τις λέξεις σείω = κλονίζω, μετατοπίζω, αίρω και «άχθος» = βάρος, χρέος), κατάργησε τον δανεισμό με εγγύηση «το σώμα», επειδή είχε αυξηθεί δραματικά ο αριθμός αυτών που υποδουλώνονταν λόγω χρεών που δεν μπορούσαν να αποπληρώσουν. Αυτή η κατάσταση εγκυμονούσε εξεγέρσεις και ενδεχομένως εμφύλιο πόλεμο.

Η χειρωνακτική εργασία στην Αρχαία Ελλάδα θεωρούνταν υποτιμητική. Γι' αυτό και οι περισσότερες χειρωνακτικές εργασίες γίνονταν από δούλους. Οι δούλοι δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα. Πολιτικά δικαιώματα είχαν μόνο οι ελεύθεροι πολίτες. Οι δούλοι μπορούσαν να κάνουν όλες τις εργασίες, όμως δεν μπορούσαν να ασκήσουν πολιτικά δικαιώματα (συμμετοχή στην Εκκλησία του Δήμου, συμμετοχή σε ψηφοφορία).

Η μη ιδιοκτησία δούλου από κάποιον ελεύθερο πολίτη ήταν ένδειξη φτώχειας. Ο ανάπηρος που διεκδικεί το επίδομά του, στον λόγο του Λυσία *Υπέρ Αδυνάτου*, αναφέρει ότι είναι τόσο φτωχός που δεν έχει τα μέσα να αγοράσει έναν δούλο για να κάνει τις διάφορες δουλειές.

Στη **Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία** η δουλεία πήρε μεγάλες διαστάσεις. Εκατοντάδες χιλιάδες αιχμάλωτοι πολέμου εργάζονταν ως δούλοι. Αναπτύχθηκε, επίσης, εκτεταμένο εμπόριο δούλων. Δούλοι χρησιμοποιούνταν και ως μονομάχοι προκειμένου να διασκεδάσουν τα ρωμαϊκά πλήθη στις αρένες. Δεν είναι τυχαίο ότι οι μεγαλύτερες εξεγέρσεις δούλων ξέσπασαν στην επικράτεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (εξέγερση των δούλων της Περγάμου, των ορυχείων Λαυρίου, του Σπάρτακου).

Ο χριστιανισμός ως θρησκεία αμφισβήτησε έντονα το δουλοκτητικό σύστημα. Στην εποχή του Ιουστινιανού, ο δούλος έπαψε να θεωρείται από νομική άποψη «πράγμα» και θεωρήθηκε άνθρωπος.

Το δουλοκτητικό σύστημα ξεπεράστηκε. Η δουλεία, όμως, δεν εξαφανίστηκε. Μπορεί να περιορίστηκε, αλλά δεν εξαλείφθηκε. Στις μεγάλες φυτείες των Η.Π.Α. από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα, η καλλιέργεια της γης γινόταν από δούλους που έφερναν οι δούλεμποροι από την Αφρική. Το 1861, οι δούλοι στις Η.Π.Α. είχαν φτάσει περίπου τα τέσσερα εκατομμύρια. Αξίζει να αναφερθεί ότι, στην Ελλάδα, 40 χρόνια πριν (1821), το Α' Σύνταγμα της Εθνοσυνέλευσης της Επιδαύρου απαγόρευε τη δουλεία.

2.2 Το φεουδαρχικό σύστημα

Η φεουδαρχική κοινωνία γεννήθηκε μέσα στους κόλπους του δουλοκτητικού συστήματος. Τα **λατιφούντια**, τεράστια αγροκτήματα, σταδιακά αυτονομήθηκαν το ένα από το άλλο. Δεν ανήκαν πια σε μια μεγάλη επικράτεια, σε μια κρατική οντότητα που ήταν η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η οποία είχε διαλυθεί. Ανήκαν στους ιδιοκτήτες τους. Τα λατιφούντια έγιναν κράτος εν κράτει στις δυτικές επαρχίες του υπό αποσύνθεση ρωμαϊκού κράτους. Η κεντρική εξουσία δεν μπορούσε να ελέγξει αυτούς τους ισχυρούς γαιοκτήμονες, οι οποίοι έφτιαζαν και δικά τους αυτόνομα στρατιωτικά σώματα για να προστατεύσουν την τεράστια ιδιοκτησία τους. Οι γαιοκτήμονες παραχώρησαν κομμάτια γης στους ακολούθους τους ενώ νοίκιασαν χωράφια σε πρώην δούλους αλλά και ελεύθερους αγρότες. Δημιουργήθηκαν, έτσι, τα μεγάλα φέουδα.

Απελευθερωμένοι δούλοι και πρώην ελεύθεροι πολίτες άρχιζαν να νοικιάζουν και να καλλιεργούν μικρά τμήματα από τα τεράστια σε έκταση κτήματα που ανήκαν σε γαιοκτήμονες. Οι ενοικιαστές της γης δεν ήταν δούλοι, αλλά δουλοπάροικοι. Ήταν δεμένοι με τη γη που καλλιεργούσαν και δεν μπορούσαν να την εγκαταλείψουν χωρίς την άδεια του φεουδάρχη, ιδιοκτήτη της γης.

Τα **είδη της ιδιοκτησίας στο φεουδαρχικό σύστημα** είναι δύο:

α) Ο οίκος. Ανήκει στον φεουδάρχη. Είναι η καλλιεργήσιμη γη που ο φεουδάρχης δεν τη νοικιάζει, αλλά την εκμεταλλεύεται για τον εαυτό του. Ο οίκος, εκτός από τη γη, περιλαμβάνει την κατοικία του φεουδάρχη, τα εργαλεία που χρησιμοποιούν ο αγρότες, τα ζώα, τις αποθήκες, τους σταύλους κτλ. Ιδιοκτησία του οίκου θεωρούνται, κατά κάποιο τρόπο, και οι αγρότες καλλιεργητές, οι οποίοι δεν μπορούν να εγκαταλείψουν το φέουδο. Σε ορισμένες μάλιστα περιοχές ο αγρότης, προκειμένου να παντρευτεί, πρέπει να ζητήσει την έγκριση του φεουδάρχη.

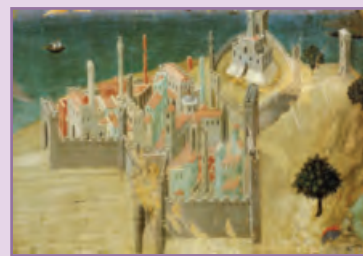
β) Τα μικρά κτήματα. Μικρά χωράφια που νοικιάζει ο φεουδάρχης στους δουλοπάροικους. Οι δουλοπάροικοι καλλιεργούσαν τα κτήματα και είχαν την υποχρέωση να καταβάλλουν στον φεουδάρχη κάποια αμοιβή (πρόσοδο).

Η **πρόσοδος** που πλήρωναν οι δουλοπάροικοι στον φεουδάρχη είχε τρεις μορφές:

α) Πρόσοδος σε εργασία (αγγαρεία). Το σύστημα αυτό εφαρμόστηκε στην αρχή του φεουδαρχικού συστήματος. Το εμπόριο και ο εκρηματισμός της οικονομίας είχαν υποχωρήσει και οι φεουδάρχες δεν είχαν αναπτυγμένες ανταλλαγές με χρήμα. Τους ενδιέφερε, κατά συνέπεια, η εντατική καλλιέργεια της γης τους προκειμένου να αυξηθεί η ποσότητα της παραγωγής. Οι αγρότες εργάζονταν ορισμένες ημέρες στο κτήμα του γαιοκτήμονα χωρίς αμοιβή. Ο βαθμός της εκμετάλλευσης των δουλοπάροικων φαίνεται από το γεγονός ότι το 1/3 του χρόνου τους εργάζονταν στο

«Για τον αφέντη ο δουλοπάροικος ελάχιστη διαφορά είχε από τα ζωντανά που έτρεφε στο κτήμα του. Έτσι, στη Γαλλία τον 11ο αιώνα ένας αγρότης άξιζε 38 πεντάρες και ένα άλογο 100. Αν ο δουλοπάροικος προσπαθούσε να φύγει και τον έπιαναν, τιμωρόνταν αυστηρά και τον ανάγκαζαν να ξαναγυρίσει. Από τα αρχεία του Μπράντφορντ διαβάζουμε : Και μας πληροφόρησαν ότι η Αλίκη, θυγατέρα του William Childyong και δούλη του αφέντη μένει στο Γιρκ. Διατάζουμε επομένως να συλληφθεί».

(Λήο Χάμπερμαν, *Τα υλικά αγαθά του ανθρώπου*, μτφρ. Τζένη Μαστοράκη, εκδ. Μπουκουμάνης, Αθήνα 1978.)

Αμπράτζιο Λορεντσέτι. *Μεσαιωνική πόλη*. Εθνική Πινακοθήκη της Σιένα. Είναι ο παλαιότερος πίνακας του 14ου αιώνα που απεικονίζει μια μεσαιωνική πόλη.

Stadtluft macht frei (ο αέρας της πόλης σε κάνει ελεύθερο). Γερμανική παροιμία του 11ου αιώνα. Οι αγρότες δουλοπάροικοι έβλεπαν την πόλη ως χώρο ελευθερίας, στον οποίο μπορούσαν να ζήσουν μακριά από τα δεσμά της δουλοπαροικίας και την καταπίεση των φεουδαρχών.

Στο Βυζάντιο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία υπήρχαν στοιχεία του φεουδαρχικού συστήματος με διαφορές από τη φεουδαρχία της Δυτικής Ευρώπης:

Στο Βυζάντιο. Ο θεσμός της δουλοπαροικίας υπήρχε και στο Βυζάντιο. Υπήρχαν ισχυροί γαιοκτήμονες με τεράστιες εκτάσεις γης και αγρότες δουλοπάροικοι που την καλλιεργούσαν. Υπήρχαν, επίσης, οι αγγαρείες των δουλοπαροίκων στα κτήματα των γαιοκτημόνων αλλά σε περιορισμένο βαθμό. Στο Βυζάντιο υπήρχε ισχυρό κράτος και κεντρική εξουσία που δεν υπάρχει στη δυτική φεουδαρχία. Οι γαιοκτήμονες δεν είχαν τη δύναμη που είχαν στη Δυτική Ευρώπη.

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η γη, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ανήκε στον Σουλτάνο. Ο Σουλτάνος παραχωρούσε μεγάλες περιοχές της γης για εκμετάλλευση σε στρατηγούς-πασάδες. Οι πασάδες λειτουργούσαν ως φοροεισπράκτορες και είχαν υποχρέωση να κρατούν τον στρατό ετοιμόπολεμο. Οι υπόδουλοι πληθυσμοί είχαν, κυρίως, την υποχρέωση καταβολής φόρων. Οι αγγαρείες ήταν άγνωστες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι πασάδες δεν ήταν αυτόνομοι, όπως οι δυτικοί φεουδάρχες. **Φεουδαρχικές σχέσεις** εγκαθίδρυσαν οι **Φράγκοι**, οι **Γενουάτες** και οι **Ενετοί** στις περιοχές που κατέκτησαν. Στα Επτάνησα, για παράδειγμα, οι Ενετοί επέβαλαν τη δουλοπαροικία και το σύστημα της μονοκαλλιέργειας (καλλιέργεια ενός είδους που ήταν αναγκαίο στη Βενετία). Έτσι, η Κέρκυρα και η Λευκάδα ανέπτυξαν συστηματικά την καλλιέργεια της ελιάς και έστειλαν τα 2/3 της παραγωγής του λαδιού τους στη Βενετία. Στη Λευκάδα, επίσης, οι Ενετοί έφτιαξαν αλυκές από τις οποίες εισήγαγαν το αλάτι. (Βλ. φωτογραφία, σελ. 144).

δικό τους κτήμα και τα 2/3 του χρόνου τους στο κτήμα του φεουδάρχη.

β) Πρόσδοδος σε προϊόντα. Από τον 12ο αιώνα και μετά, το σύστημα της αγγαρείας δίνει τη θέση του, χωρίς να εξαφανιστεί εντελώς, στην καταβολή προσόδου σε είδος. Ο φεουδάρχης παίρνει ένα ποσοστό από τη σοδειά των δουλοπαροίκων. Όμως, αυτό που απομένει στους δουλοπάροικους είναι αρκετό μόλις για να καλύψουν τις βιοτικές τους ανάγκες.

γ) Πρόσδοδος σε χρήμα. Η ανάπτυξη του εμπορίου και των ανταλλαγών οδήγησαν τους φεουδάρχες στην ανάγκη κατοχής χρήματος. Έτσι, από τον 14ο αιώνα αρχίζει η πρόσδοδος σε εργασία ή είδος να αντικαθίσταται από την καταβολή ενοικίου σε χρήμα. Η ανάγκη των φεουδαρχών για όλο και περισσότερο χρήμα κάνει την εκμετάλλευση των χωρικών όλο και μεγαλύτερη. Έτσι, την περίοδο αυτή (από τον 14ο μέχρι τον 16ο αιώνα) ξεσπούν αγροτικές εξεγέρσεις σε πολλές περιοχές της Ευρώπης. Τέτοιες εξεγέρσεις ήταν η επανάσταση των Ζακερί στη Γαλλία το 1358 και η επανάσταση των χωρικών στη Γερμανία το 1525.

Η **εκκλησία**, στο φεουδαρχικό σύστημα, λειτουργούσε ως «συλλογικός φεουδάρχης». Είχε στην κατοχή της μεγάλες εκτάσεις γης, τις οποίες καλλιεργούσαν δουλοπάροικοι. Η εκκλησία δικαιολογούσε τη φεουδαρχία στη συνείδηση των αγροτών. Υποστήριζε ότι αυτή η άνιση διάρθρωση του κόσμου (φεουδάρχες και δουλοπάροικοι) ήταν δοσμένη από τον Θεό και κάθε εξέγερση εναντίον της ήταν αμαρτία.

Η δομή της φεουδαρχικής κοινωνίας απεικονίζεται με το σχήμα μιας πυραμίδας:

Η ανάπτυξη του εμπορίου οδηγεί στην ανάπτυξη των **πόλεων**. Οι πόλεις αναπτύσσονται και γίνονται, εκτός από κέντρα του εμπορίου, διοικητικά και βιοτεχνικά κέντρα. Οι **αστοί** (κάτοικοι των πόλεων) είναι αυτοί που πρωτοστατούν στη διαμόρφωση των εθνικών κρατών, καθώς επιδιώκουν μια ενοποιημένη εσωτερική αγορά υπό την επικράτεια ενός κράτους. Αποκορύφωμα του αιτήματος των αστών για εθνικό κράτος, χωρίς βασιλιά και με περιορισμένη τη δύναμη των φεουδαρχών, ήταν η Γαλλική Επανάσταση (1789).

2.3 Το καπιταλιστικό σύστημα ή οικονομία της αγοράς

Τα βασικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού συστήματος (καπιταλισμός από τη λέξη capital = κεφάλαιο) είναι:

- Η ιδιωτική επιχειρηματικότητα (επιχειρηματίες κάνουν επενδύσεις με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους).
- Οι επιχειρήσεις ανταγωνίζονται για την κατάκτηση αγορών, στις οποίες θα πουλήσουν τα προϊόντα τους.
- Οι εργαζόμενοι στις επιχειρήσεις είναι **μισθωτοί εργάτες**. Λαμβάνουν, δηλαδή, μισθό για τις ώρες που εργάζονται στην επιχείρηση.

Το καπιταλιστικό σύστημα δημιουργήθηκε μέσα στους κόλπους του φεουδαρχικού συστήματος. Μέχρι τον 11ο αιώνα κυριαρχούσε η αγροτική παραγωγή στο πλαίσιο της φεουδαρχικής κοινωνίας. Ο πληθυσμός ζούσε κυρίως στην ύπαιθρο, καθώς οι πόλεις είχαν παρακμάσει. Δεν είχαν μεγάλο πληθυσμό, ούτε σοβαρές εμπορικές και διοικητικές λειτουργίες.

Όμως, τον 11ο αιώνα σημειώνονται **αλλαγές στην παραγωγή και την οικονομία**, οι οποίες θα φέρουν **αλλαγές στην κοινωνία και την πολιτική**. Ειδικότερα:

α) Αύξηση της παραγωγής. Εισάγεται το άροτρο και η χρήση του αλόγου στην καλλιέργεια της γης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την κατακόρυφη αύξηση της παραγωγής και τη δημιουργία σημαντικού πλεονάσματος.

β) Ανάπτυξη του εμπορίου. Το πλεόνασμα της παραγωγής πωλούνταν. Αυτό οδήγησε στην ανάπτυξη του εμπορίου. Η οικονομία μετατράπηκε σταδιακά σε **εμπορευματική** (παραγωγή προϊόντων για πώληση στην αγορά).

γ) Εκχρηματισμός της οικονομίας. Η διεύρυνση του εμπορίου και των ανταλλαγών οδήγησε στην αύξηση της χρήσης του χρήματος. Το χρήμα γίνεται ο πλούτος. Γι' αυτό και ο κάθε φεουδάρχης ζητάει φόρους σε χρήμα και όχι αγγαρείες από τους δουλοπάροικους.

δ) Ανάπτυξη των πόλεων. Οι πόλεις γίνονται οι χώροι του εμπορίου. Η ζωή στις πόλεις αναζωπυρώνεται. Οι κάτοικοι αυξάνονται. Στις πόλεις εγκαθίστανται μόνιμα οι έμποροι και το προσωπικό των επιχειρήσεών τους. Στις πόλεις, επίσης, αναπτύσσονται πολλές βιοτεχνίες που κατασκευάζουν βιοτεχνικά προϊόντα.

ε) Μεγάλες βιοτεχνικές επιχειρήσεις. Η ανάπτυξη του εμπορίου δημιούργησε όλο και περισσότερες παραγγελίες προϊόντων στις βιοτεχνίες, οι οποίες μεγάλωσαν και εξελίχθηκαν σε μεγάλες επιχειρήσεις, τις **μανιφακτούρες** (από το manus = χέρι και από το factura = κατασκευή). Στις μανιφακτούρες εργάζονταν πλέον και πολλοί **εργάτες με μισθό**. Οι μανιφακτούρες ήταν ο πρόδρομος των μεγάλων εργοστασίων. Η εισαγωγή της μηχανής στις μανιφακτούρες (Βιομηχανική Επανάσταση) τις μετέτρεψε σε εργοστάσια.

Γιάννης Αλταμούρας, *Το λιμάνι της Κοπεγχάγης*, 1874, Εθνική Πινακοθήκη.

«Με την εκμετάλλευση της παγκόσμιας αγοράς, η αστική τάξη διαμόρφωσε κοσμοπολίτικα την παραγωγή και την κατανάλωση όλων των χωρών. [...] Εκμηδενίστηκαν κι εξακολουθούν ακόμα καθημερινά να εκμηδενίζονται οι παμπάλαιες εθνικές βιομηχανίες. Εκτοπίζονται από νέες βιομηχανίες [...], από βιομηχανίες που δεν επεξεργάζονται πια ντόπιες πρώτες ύλες, αλλά πρώτες ύλες που βρίσκονται στις πιο απομακρυσμένες ζώνες και που τα προϊόντα τους δεν καταναλώνονται μονάχα στην ίδια τη χώρα, αλλά ταυτόχρονα σε όλα τα μέρη τον κόσμο. Στη θέση των παλιών αναγκών, που ικανοποιούνταν από τα εθνικά προϊόντα, μπαίνουν καινούργιες ανάγκες που για να ικανοποιηθούν απαιτούν προϊόντα των πιο απομακρυσμένων χωρών και κλιμάτων, μια ολόπλευρη αλληλεξάρτηση των εθνών».

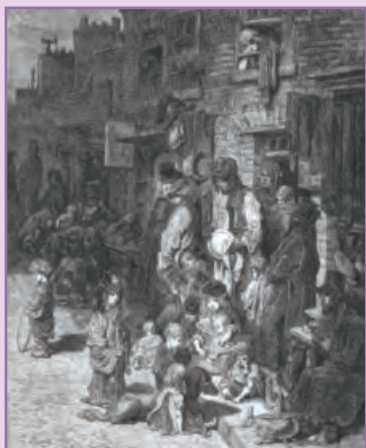
(Μαρξ-Ενγκελς, *Το μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*).

Παναγιώτης Τέτσης, *Καφενείο*, Εθνική Πινακοθήκη.

Γιατί η αστική τάξη ζητούσε ενιαίο κράτος: «Οι Γερμανοί έμποροι έπρεπε να σταματούν κάθε 10 χιλιόμετρα για να πληρώνουν διόδια, το ύψος των οποίων καθοριζόταν έπειτα από έντονες διαπραγματεύσεις...».

(Γιάννης Βαρουφάκης, *Πολιτική Οικονομία*, Gutenberg, Αθήνα, 2007).

Γκυστάβ Ντορέ, *Φτωχογειτονιά του Λονδίνου*.

Η ανάπτυξη του καπιταλισμού συνοδεύτηκε από τη φτώχεια και την εξαθλίωση των εργατικών στρωμάτων. Αυτές οι εικόνες του 19ου αιώνα δεν έχουν εξαλειφθεί ούτε και σήμερα. Η φτώχεια και οι ανισότητες συνοδεύουν το καπιταλιστικό σύστημα και στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες είναι όλο και πιο αποκρουστικές.

Τάσος, 1η Μαρτίου 1935, Εθνική Πινακοθήκη.

στ) Νέες κοινωνικές τάξεις. Δίπλα στους φεουδάρχες και τους δουλοπάροικους αναδύεται μια νέα κοινωνική τάξη: η **αστική τάξη** (έμποροι, βιοτέχνες των πόλεων και σταδιακά οι τραπεζίτες που αποκτούν δύναμη, όπως οι Μέδικοι στη Φλωρεντία). Η αστική τάξη, όταν ισχυροποιήθηκε οικονομικά, άρχισε να διεκδικεί από τους φεουδάρχες μερίδιο από την πολιτική εξουσία.

Η Βιομηχανική και η Γαλλική Επανάσταση δίνουν ώθηση στη διαμόρφωση του καπιταλιστικού συστήματος. Οι επιχειρήσεις μεγαλώνουν και εμφανίζεται ο **οικονομικός φιλελευθερισμός** (Σμιθ) που θεωρεί ότι ο **ανταγωνισμός** και η **ελεύθερη αγορά** θα επιφέρουν ανάπτυξη και κοινωνική δικαιοσύνη.

Στα μέσα του 19ου αιώνα, οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης και οι Η.Π.Α. κυριαρχούν στην παγκόσμια οικονομία. Όλο και περισσότερες περιοχές του πλανήτη ενσωματώνονται στο καπιταλιστικό σύστημα υπό την επικυριαρχία των αναπτυγμένων χωρών (**αποικιοκρατία**).

Στις αρχές του 20ού αιώνα, τα ισχυρά κράτη είχαν αποκτήσει τεράστια ισχύ και συγκρούστηκαν μεταξύ τους (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος) για τον έλεγχο των πρώτων υλών και το μοίρασμα των αγορών.

Η εποχή του πλήρους ανταγωνισμού των επιχειρήσεων (εποχή του Άνταμ Σμιθ) έδωσε τη θέση της στην εποχή των πολυεθνικών επιχειρήσεων, οι οποίες μοιράζουν τις αγορές, καθορίζουν τις τιμές των προϊόντων και έχουν τεράστια πολιτική επιρροή.

Μετά την **κρίση του 1929**, η πίστη στην ελευθερία της αγοράς υποχώρησε. Η αποφυγή κρίσεων προϋποθέτει την παρέμβαση του κράτους στην οικονομία (κρατικός παρεμβατισμός, Κένυς). Μέσω επενδύσεων σε έργα υποδομής το κράτος παρεμβαίνει στην οικονομία. Το **κράτος πρόνοιας**, επίσης, προσπαθεί να προστατεύσει τα άτομα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν (συντάξεις, ασφάλεια, δημόσια υγεία και παιδεία).

Μετά την **πετρελαϊκή κρίση του 1973**, αλλάζει και πάλι η οικονομική πολιτική του καπιταλισμού. Αρχίζει η κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού που πολιτικά εκφράστηκε με την άνοδο των Ρέιγκαν (Η.Π.Α.) και Θάτσερ (Ηνωμένο Βασίλειο) στην εξουσία. Ο **νεοφιλελευθερισμός** υποστηρίζει τη συρρίκνωση του ρόλου του κράτους στην οικονομία. Η επιχειρηματικότητα, η καινοτομία, η ατομική πρωτοβουλία θεωρούνται οι λέξεις-κλειδιά για την ανάπτυξη και την κοινωνική δικαιοσύνη.

Όμως, η ανάπτυξη του καπιταλισμού δεν βοήθησε να ξεπεραστούν οι τεράστιες κοινωνικές ανισότητες σε όλο τον κόσμο. Υπάρχει ακόμη πείνα και εξαθλίωση σε έναν πλανήτη που, σε συγκεκριμένες περιοχές του, σφύζει από καταναλωτικά αγαθά.

2.4 Το σοσιαλιστικό σύστημα ή σχεδιασμένη οικονομία

Τα κοινωνικά προβλήματα που δημιούργησε η ανάπτυξη του καπιταλισμού τον 19ο αιώνα είναι η βάση στην οποία συστηματοποιήθηκε ο σοσιαλιστικός στοχασμός. Πολλοί στοχαστές προσπάθησαν να σχεδιάσουν έναν κόσμο απαλλαγμένο από τη φτώχεια, τις ανισότητες και την εκμετάλλευση.

Οι Καρλ Μαρξ και Φρίντριχ Ένγκελς ανήκουν σε αυτή την κατηγορία των στοχαστών. Υποστήριξαν ότι ο καπιταλισμός δεν μπορεί να εξασφαλίσει κοινωνική δικαιοσύνη. Από τη φύση του είναι ένα σύστημα που στηρίζεται στην εκμετάλλευση και την ανισότητα. Χωρίς την απόσπαση της υπεραξίας από τους εργαζομένους, ο καπιταλισμός δεν μπορεί να αναπτυχθεί.

Οι Μαρξ και Ένγκελς, όμως, δεν έμειναν μόνο στην ανάλυση της λειτουργίας του καπιταλισμού της εποχής τους. Ανέπτυξαν έντονη πολιτική δράση. Ο Μαρξ έγραψε: «Οι φιλόσοφοι έχουν απλώς ερμηνεύσει τον κόσμο με ποικίλους τρόπους, το ζήτημα είναι να τον αλλάξουμε». Με ποιον τρόπο, όμως, κατά τους Μαρξ και Ένγκελς, μπορούσε να αλλάξει ο κόσμος;

Η εργατική τάξη, που είναι το αντικείμενο της εκμετάλλευσης από την τάξη των καπιταλιστών, χρειάζεται να επαναστατήσει και να καταλάβει την εξουσία. Έτσι, θα υπάρξει ένα νέο οικονομικό σύστημα (σοσιαλισμός) όπου:

- Η **ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής** θα περάσει από τους καπιταλιστές στο **κράτος**, το οποίο θα ελέγχει η εργατική τάξη.
- Η **παραγωγή των προϊόντων** θα γίνεται με σχέδιο και με στόχο την **κάλυψη των αναγκών των μελών της κοινωνίας** και όχι για την αύξηση των κερδών των ιδιωτικών επιχειρήσεων.
- Ο καθένας θα αμείβεται ανάλογα με την εργασία που προσφέρει.

Απώτερος σκοπός του σοσιαλιστικού συστήματος είναι η εγκαθίδρυση μιας **κομμουνιστικής κοινωνίας** με τα εξής χαρακτηριστικά:

- **Σταδιακή εξαφάνιση του κράτους**, το οποίο πια δεν θα χρειάζεται αφού οι λειτουργίες του θα έχουν απορροφηθεί από την κοινωνία.
- **Αταξική κοινωνία**: μια κοινωνία ισότητας όπου δεν θα υπάρχουν κοινωνικές τάξεις και ανισότητες.
- Η παραγωγή θα γίνεται για να ικανοποιούν οι άνθρωποι τις ανάγκες τους.

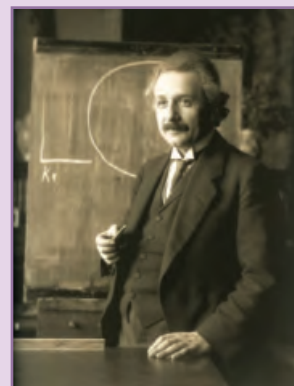
Οι ιδέες των Μαρξ και Ένγκελς επηρέασαν το εργατικό κίνημα σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι ίδιοι επέμεναν στον διεθνή χαρακτήρα του σοσιαλισμού, καθώς θεωρούσαν ότι είναι σχεδόν αδύνατο να επιτευχθεί σοσιαλισμός σε μία μόνο χώρα.

Το 1864 ιδρύθηκε στο Λονδίνο η **Διεθνής Ένωση Εργατών**, η οποία έμεινε γνωστή στην ιστορία ως η «Πρώτη Διεθνής». Έργο της ήταν ο συντονισμός της δράσης του εργατικού κινήματος στην

Ο Άλμπερτ Αϊνστάιν ήταν υπέρμαχος του σοσιαλισμού. Σε άρθρο του, που δημοσιεύτηκε το 1949, στο περιοδικό *Monthly Review* (*Μηνιαία Επιθεώρηση*) αναλύει τις αρνητικές όψεις του καπιταλισμού:

«Η πραγματική πηγή του κακού είναι, κατά τη γνώμη μου, η οικονομική αναρχία της καπιταλιστικής κοινωνίας, όπως τη βιώνουμε σήμερα. Έχουμε μπροστά μας ένα τεράστιο σύνολο παραγωγών που ακατάπανστα πασχίζουν να στερήσει ο ένας από τον άλλο τους καρπούς της συλλογικής τους εργασίας – όχι με τη βία, αλλά με την πιστή συμμόρφωση σε ένα σύστημα νομικών κανόνων. Είναι σημαντικό να συνειδητοποιήσουμε ότι τα μέσα παραγωγής – δηλαδή το σύνολο των παραγωγικών δυνάμεων που είναι απαραίτητες για την παραγωγή καταναλωτικών και άλλων απαραίτητων αγαθών – μπορεί νομικώς να είναι, και το μεγαλύτερο μέρος είναι, ατομική ιδιωτική περιουσία [...] Αυτόν τον ακρωτηριασμό των ατόμων θεωρώ το μεγαλύτερο κακό του καπιταλισμού. [...] Μια υπέρμετρα ανταγωνιστική στάση εμφυτεύεται στους μαθητές, οι οποίοι εκπαιδεύονται να λατρεύουν την άπληστη επιτυχία ως προετοιμασία για τη μελλοντική τους καριέρα».

Άλμπερτ Αϊνστάιν, «Γιατί σοσιαλισμός», μτφρ. Νίκος Παπαπολύζος, περιοδικό *Monthly Review* (*Μηνιαία Επιθεώρηση*), πρώτο τεύχος, 1949.

Ο Αϊνστάιν σε διάλεξη στη Βιέννη το 1921.

Ο Λένιν σε ομιλία.

Τα πρώτα στοιχεία του προγράμματος του Λένιν:

Θα κερδίσουμε την εμπιστοσύνη των αγροτών μ' ένα διάταγμα, που θα καταργήσει τηντσιφλικάδικη ιδιοκτησία [...]. Θα εγκαθιδρύσουμε πραγματικό εργατικό έλεγχο στην παραγωγή [...]. Βλαδμίμηρος Ίλιτς Λένιν, Άπαντα, τομ. 26, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

Η **Τρίτη Διεθνής**, όπως έμεινε στην ιστορία, είναι η **Κομμουνιστική Διεθνής**. Ιδρύθηκε το 1919. Βασικός διακηρυγμένος στόχος της ήταν η προώθηση της παγκόσμιας επανάστασης των καταπιεσμένων λαϊκών στρωμάτων. Λειτουργήσε ως όργανο συντονισμού του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος με μεγάλη βοήθεια από την Ε.Σ.Σ.Δ.

Μια κριτική στον σοσιαλισμό από έναν ιδεολογικό και πολιτικό του αντίπαλο: «Το βασικό μειονέκτημα του καπιταλισμού: η άνιση κατανομή των αγαθών. Το βασικό πλεονέκτημα του σοσιαλισμού: η ίση κατανομή των στερήσεων».

Ουίνστον Τσώρτσιλ, Πρωθυπουργός της Αγγλίας κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ευρώπη. Μετά την ήττα της Παρισινής Κομμούνας το 1871, η Πρώτη Διεθνής διαλύθηκε. Το 1889 ιδρύθηκε η Δεύτερη Διεθνής. Το σοσιαλιστικό κίνημα άρχισε να αποκτά μαζικά ερείσματα.

Το 1917 έγινε η **Ρωσική Επανάσταση**, η οποία ήταν εμπνευσμένη από τις απόψεις των Μαρξ και Ένγκελς. Η Ρωσική Επανάσταση σφράγισε την ιστορία του 20ού αιώνα. Ηγέτης του κόμματος των μπολσεβίκων που έκανε την επανάσταση ήταν ο **Βλαδμίμηρος Ίλιτς Λένιν**. Το 1918, το Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα, που καθοδήγησε την επανάσταση, μετονομάστηκε σε Κομμουνιστικό Κόμμα. Το 1922, μετά την οριστική επικράτηση της επανάστασης, η χώρα ονομάστηκε **Ένωση των Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (Ε.Σ.Σ.Δ.)**, η οποία περιλάμβανε αρχικά τέσσερις δημοκρατίες, τη Ρωσία, την Ουκρανία, τη Λευκορωσία και την Υπερκαυκασία, δηλαδή τις περιοχές της προεπαναστατικής Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Η Ε.Σ.Σ.Δ. προσπάθησε να οργανώσει σοσιαλιστικά την οικονομία της. Προχώρησε σε κρατικοποίηση των μέσων παραγωγής και κεντρικό σχεδιασμό της οικονομίας. Ανέπτυξε ένα εκτεταμένο δίκτυο δημόσιων σχολείων και πέτυχε να εξαλείψει, σε σύντομο χρονικό διάστημα, τον αναλφαβητισμό. Ανάλογη βαρύτητα δόθηκε στη δημόσια υγεία, τις επιστήμες, την τεχνολογία. Φάνηκε ότι ένα από τα πλεονεκτήματα της σχεδιασμένης οικονομίας είναι η γοργή ανάπτυξή της. Μειονέκτημά της, στις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, ήταν η αδυναμία της να εφοδιάσει την κοινωνία με καταναλωτικά αγαθά (ιδιωτικά αυτοκίνητα κτλ.) σε επαρκή ποσότητα. Άλλο ένα μειονέκτημα ήταν ότι ο κεντρικός σχεδιασμός προκαλούσε την ανάπτυξη γραφειοκρατίας. Το Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν το μοναδικό νόμιμο κόμμα στην κορυφή αυτού του οικονομικού σχεδιασμού, πράγμα που έθετε ζητήματα δημοκρατίας.

Εκτός από την Ε.Σ.Σ.Δ., και άλλες χώρες προσπάθησαν να οικοδομήσουν τον σοσιαλισμό. Η Κίνα, οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (Ανατολική Γερμανία, Πολωνία, Ρουμανία, Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία, Αλβανία, Γιουγκοσλαβία) προσπάθησαν, είτε υπό την επιρροή της Ε.Σ.Σ.Δ. είτε εκτός, να δημιουργήσουν σοσιαλιστικές οικονομίες.

Υπήρχαν θεωρητικοί και πολιτικοί που θεωρούσαν ότι, στις χώρες αυτές, δεν εγκαθιδρύθηκε ο σοσιαλισμός αλλά ένα είδος **κρατικού καπιταλισμού**. Τα μέσα παραγωγής είχαν περάσει στο κράτος, όμως το κόμμα και όχι οι εργάτες είχε τον πραγματικό τους έλεγχο. Τα κομματικά στελέχη, σύμφωνα με τους επικριτές, είχαν αντικαταστήσει τους επιχειρηματίες.

Το 1989, η πτώση του τείχους του Βερολίνου σήμανε την αρχή της κατάρρευσης των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού. Το 1991 η Σοβιετική Ένωση διαλύθηκε και το οικονομικό σύστημα, που είχε οικοδομηθεί, έδωσε τη θέση του στον καπιταλισμό.

Στο μάθημα της Πολιτικής Παιδείας της Α' Λυκείου έγινε αναφορά στους όρους «αγροτική κοινωνία», «βιομηχανική κοινω-

νία», «μεταβιομηχανική κοινωνία». Τι διαφορά έχουν τα οικονομικά και κοινωνικά συστήματα που περιγράψαμε σε αυτή την ενότητα με αυτούς τους όρους;

Οι όροι αγροτική και βιομηχανική κοινωνία αναφέρονται στο ποιος τομέας κυριαρχεί στην συνολική οικονομία (πρωτογενής, δευτερογενής, τριτογενή) και στο είδος των παραγωγικών συντελεστών που χρησιμοποιούνται. Στις αγροτικές κοινωνίες, οι άνθρωποι ζουν, κυρίως, από την καλλιέργεια της γης. Στις βιομηχανικές κοινωνίες, ζουν, κυρίως από τη βιομηχανική παραγωγή αλλά και από τον πρωτογενή τομέα που και αυτός έχει «βιομηχανοποιηθεί» με τη χρήση μηχανών.

Τα οικονομικά και κοινωνικά συστήματα αναφέρονται στον τρόπο παραγωγής, στις παραγωγικές σχέσεις με τις οποίες οι άνθρωποι παράγουν τα διάφορα προϊόντα.

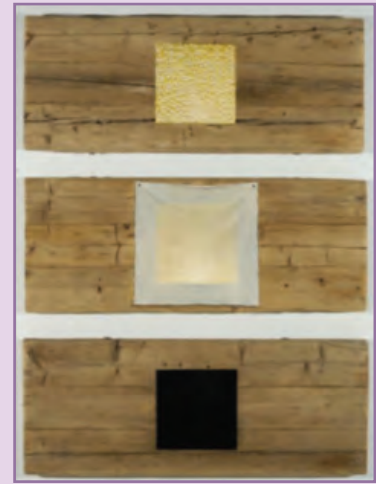
Σχηματικά, τα οικονομικά και κοινωνικά συστήματα σε σχέση με τους όρους «αγροτική κοινωνία», «βιομηχανική κοινωνία», «μεταβιομηχανική κοινωνία» είναι:

ΤΥΠΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ
Αγροτική κοινωνία	Δουλοκτητικό
	Φεουδαρχικό
Βιομηχανική	Καπιταλισμός
	Σοσιαλισμός
Μεταβιομηχανική	Καπιταλισμός με αναπτυγμένο τομέα υπηρεσιών και εκτεταμένη χρήση της πληροφορικής στην παραγωγική διαδικασία.

Μια άλλη διάκριση που συναντούμε είναι η διάκριση Πρώτου, Δεύτερου, Τρίτου και «Τέταρτου» Κόσμου. Ποια σχέση μπορεί να έχει αυτή η ταξινόμηση με αυτές που περιγράψαμε;

Πρόκειται για μια άλλη ταξινόμηση που χρησιμοποιεί διαφορετικά κριτήρια. Κριτήριο ταξινόμησης, σε αυτήν την περίπτωση, δεν είναι ούτε οι **σχέσεις παραγωγής** (δουλοκτητικό, φεουδαρχικό, καπιταλιστικό, σοσιαλιστικό σύστημα) ούτε **το ποιος τομέας της παραγωγής είναι κυρίαρχος** (πρωτογενής – αγροτική κοινωνία, δευτερογενής – βιομηχανική κοινωνία κτλ.).

Το κριτήριο είναι το **επίπεδο ανάπτυξης της οικονομίας**. Έτσι, και στον Πρώτο και στον Τρίτο Κόσμο συμπεριλαμβάνονται καπιταλιστικές οικονομίες. Διαφέρουν, όμως, ως προς το επίπεδο της ανάπτυξής τους. Οι Η.Π.Α., ο Καναδάς, η Γερμανία, η Γαλλία κτλ. είναι ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες. Ανήκουν στον Πρώτο Κόσμο. Η Νιγηρία, η Κολομβία, η Βραζιλία, η Αλγερία έχουν, επίσης, καπιταλισμό. Ανήκουν, όμως, στον Τρίτο Κόσμο καθώς η ανάπτυξη τους είναι πολύ μικρότερη σε σχέση με τις χώρες του Τρίτου Κόσμου.

Χρήστος Μπόκορος, *Το αίνιγμα του Παράσιου* (τρίπτυχο), 2000, Εθνική Πινακοθήκη.

Οι οικονομικές σχέσεις ανάμεσα στις χώρες δεν είναι μόνο σχέσεις αλληλεξάρτησης και αλληλεγγύης. Είναι και σχέσεις εκμετάλλευσης και κυριαρχίας. Πολλοί οικονομολόγοι έκαναν σημαντικές εργασίες πάνω σε αυτή την κατεύθυνση, προσπαθώντας να δείξουν με στοιχεία την οικονομική ανισότητα στον σύγχρονο κόσμο και πως αυτή επηρεάζει τους πολίτες.

Ο οικονομολόγος Αντρέ Γκύντερ Φρανκ (1929-2005) υπολόγισε ότι στη Χιλή – χώρα της καπιταλιστικής περιφέρειας – το 74% του μισθού μιας μέσης οικογένειας ξοδεύονταν μόνο στην αγορά ψωμιού! Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι οικογένειες να περικόπουν αγαθά, όπως το γάλα και τα εισιτήρια των αστικών συγκοινωνιών. Η πλειονότητα των εργαζομένων πήγαιναν στη δουλειά τους με τα πόδια.

Επιπλέον, πολλά παιδιά υποσιτιζόνταν και λιποθυμούσαν στο σχολείο. Πολλά από αυτά σταμάτησαν να πηγαίνουν στο σχολείο.

(Ν. Κλάιν, *Το Δόγμα του Σοκ*, μτφρ. Άγγελος Φιλιππάτος, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 2007).

Τεοντόρ Ντε Μπρυ, *Ινδιάνικο Χωριό*, Γκραβούρα, 1588.

Πολλοί οικονομολόγοι θεωρούν ότι οι «ανακαλύψεις» των Ευρωπαίων θαλασσοπόρων ήταν η αρχή της κυριαρχίας των ευρωπαϊκών χωρών στις χώρες της Λατινικής Αμερικής, της Ασίας και της Αφρικής.

Οι νέες περιοχές υπήχθησαν σε ένα καθεστώς ανελέητης εκμετάλλευσης, η οποία βοήθησε τις αναπτυγμένες αποικιοκρατικές μητροπόλεις να γίνουν ακόμη πιο πλούσιες και ισχυρές. Οι νέες, όμως, περιοχές της Ασίας, της Αφρικής της Λατινικής Αμερικής είδαν τον πολιτισμό τους να καταστρέφεται, τον πληθυσμό τους να αποδεκατίζεται και τον πλούτο τους να λεηλατείται.

Τεοντόρ ντε Μπρυ, *Η κατάκτηση της Αμερικής από τους Ισπανούς*.

Οι ανεπτυγμένες χώρες του Πρώτου Κόσμου καθορίζουν, σε μεγάλο βαθμό, την πορεία της οικονομίας των χωρών του Τρίτου Κόσμου. Πολλοί οικονομολόγοι θεωρούν ότι οι αναπτυγμένες χώρες είναι καπιταλιστικές **μητροπόλεις** που κυριαρχούν στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες της καπιταλιστικής **περιφέρειας** και τις εκμεταλλεύονται. Η κυριαρχία και η εκμετάλλευση επεκτείνονται σε πολλά επίπεδα. Ειδικότερα:

- Οι χώρες της μητρόπολης εκμεταλλεύονται τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της περιφέρειας (ορυκτός πλούτος, εκμετάλλευση ύδρευσης, ηλεκτροδότησης, κατασκευή βασικών έργων υποδομής όπως δρόμοι, αεροδρόμια και γέφυρες από εταιρείες των μητροπολιτικών χωρών που εισπράττουν επί πολλά χρόνια, μέσω διοδίων χρήσης, πολλαπλάσια ποσά από το κόστος κατασκευής και ταυτόχρονα ελέγχουν άμεσα την οικονομική ζωή της χώρας).
- Οι χώρες της μητρόπολης αποκτούν φθηνό εργατικό δυναμικό (μετανάστευση) από τις χώρες της περιφέρειας.

Ο επόμενος πίνακας παρουσιάζει την ταξινόμηση με κριτήριο το επίπεδο ανάπτυξης:

<p>Πρώτος Κόσμος</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Καπιταλιστικές κοινωνίες Δυτικής Ευρώπης, Η.Π.Α., Καναδάς, Ιαπωνία, Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία. • Η ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής είναι ατομική και κυριαρχεί η ελεύθερη αγορά. • Η πλειονότητα του πληθυσμού ζει σε πόλεις. Ένα μικρό τμήμα του πληθυσμού ασχολείται με τη γεωργία.
<p>Δεύτερος Κόσμος</p>	<p>Είναι οι χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», που δεν υπάρχουν πια.</p>
<p>Τρίτος Κόσμος</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Είναι πρώην αποικιακές χώρες ή/και υπανάπτυκτες χώρες. • Ο πληθυσμός ασχολείται κυρίως με τη γεωργία. • Είναι χώρες φτωχές, ο πληθυσμός τους είναι εξαθλιωμένος, δεν υπάρχει καλό οδικό δίκτυο, αποχέτευση, ιατρική περίθαλψη, εκπαίδευση.
<p>«Τέταρτος Κόσμος»</p>	<p>Πρόκειται για τους άστεγους των μεγάλων πόλεων, οι οποίοι τοποθετούνται, από άποψη συνθηκών ζωής, δίπλα στους εξαθλιωμένους των κοινωνιών του Τρίτου Κόσμου. Έτσι, πολλοί κοινωνιολόγοι κάνουν λόγο για τον «Τέταρτο Κόσμο» που ζει στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.</p>

3.6 Κοινωνικές ανισότητες

3.6.1 Αίτια και μορφές κοινωνικών ανισοτήτων

Η κοινωνική διαστρωμάτωση είναι έκφραση της κοινωνικής ανισότητας. Οι άνθρωποι κατανέμονται σε τάξεις και στρώματα επειδή ο πλούτος, η δύναμη και οι ευκαιρίες είναι άνισα κατανεμημένες.

Η ανισότητα οφείλεται σε οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Πιο αναλυτικά:

α) Κυριαρχία της οικονομίας στην πολιτική. Η διαπλοκή πολιτικών με οικονομικά συμφέροντα είχε ως αποτέλεσμα την απαξίωση της πολιτικής και την κυριαρχία της λογικής των επιχειρήσεων στην κοινωνική ζωή. Η εξυπηρέτηση του ιδιωτικού συμφέροντος, η κυριαρχία της λογικής ότι τα πάντα στη ζωή υπολογίζονται ως «κόστος-όφελος», η θυσία των πάντων στον βωμό του κέρδους άφησαν την κοινωνία απροστάτευτη στις επιδιώξεις των επιχειρήσεων και των πολιτικών εξουσιών που διαπλέκονταν με αυτές. Αυτό αύξησε τις κοινωνικές ανισότητες, καθώς άφησε τα αδύναμα κοινωνικά στρώματα χωρίς κανένα δίκτυο κοινωνικής προστασίας. Χρειάζεται η πολιτική (δημόσιο συμφέρον) να ανακτήσει το έδαφος που έχασε. Όπως επεσήμανε και ο Ντάρεντορφ (βλ. ενότητα 3.3.2), χωρίς θεσμούς που θα περιορίσουν την άνισα κατανεμημένη δύναμη, οι κοινωνίες θα εισέλθουν στη βαρβαρότητα. Οι πλούσιοι θα γίνονται πλουσιότεροι και οι φτωχοί φτωχότεροι.

β) Συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας. Το κράτος πρόνοιας, που μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στήριζε τα αδύναμα κοινωνικά στρώματα και άμβλυσε τις συνέπειες της κοινωνικής ανισότητας, έχει συρρικνωθεί. Η συρρίκνωση της δημόσιας παιδείας και της δημόσιας υγείας οδηγεί στην όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων.

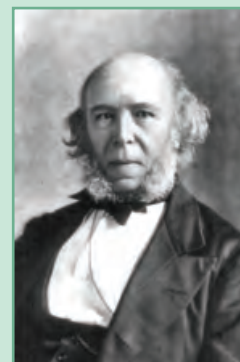
γ) Μείωση της αμοιβής της εργασίας. Η υψηλή ανεργία έχει οδηγήσει στη μείωση των μισθών των εργαζομένων. Ένας εργαζόμενος προκειμένου να αποφύγει την ανεργία δέχεται, πολλές φορές, να εργαστεί με λιγότερες αποδοχές από αυτές που ορίζουν οι συμβάσεις εργασίας. Αποτέλεσμα είναι η δημιουργία μιας γενικής τάσης μείωσης των μισθών, η οποία μεγαλώνει τις ανισότητες.

δ) Αδυναμία πρόσβασης στην εκπαίδευση και την κατάρτιση.

Οι σύγχρονες κοινωνίες έχουν ανάγκη από μορφωμένο και ειδικευμένο εργατικό δυναμικό. Η αδυναμία τμημάτων του πληθυσμού να αποκτήσουν εκπαιδευτικά προσόντα αυξάνει τις ανισότητες, καθώς καθιστά τους ανθρώπους αυτούς όλο και πιο ανίσχυρους στο να εισέλθουν με αξιώσεις στην αγορά εργασίας.

Η κοινωνική ανισότητα παίρνει πολλές **μορφές**. Εμφανίζεται κυρίως ως:

- **Οικονομική ανισότητα.** Σημαντική διάσταση της ανισότητας

Χέρμπερτ Σπένσερ
(Herbert Spencer, 1820-1903)

Άγγλος φιλόσοφος, βιολόγος και κοινωνιολόγος. Εμπεύστηκε από το έργο του Δαρβίνου για την εξέλιξη των ειδών και μετέφερε αυτή τη λογική στην κοινωνία. Δημιούργησε, έτσι, τον **κοινωνικό δαρβινισμό**, σύμφωνα με τον οποίο τα πιο ικανά μέλη της κοινωνίας είναι αυτά που θα επιβιώσουν.

«Οι ικανότεροι θα επιβιώσουν». Με αυτή τη φράση ο Χέρμπερτ Σπένσερ περιέγραψε τη λειτουργία της κοινωνίας. Έτσι δικαιολογεί και την κοινωνική ανισότητα: είναι το αποτέλεσμα της διαρκούς πάλης των ανθρώπων για επιβίωση.

Οι απόψεις του Σπένσερ είναι ακόμη παρούσες στις σύγχρονες κοινωνίες, οι οποίες, σε ορισμένες θεωρήσεις, εμφανίζονται σαν ζούγκλες όπου τα πιο δυνατά θηρία τρώνε τα πιο αδύνατα. Δεν είναι τυχαίο που η κοινωνιολογική θεώρηση του Σπένσερ γοήτευσε τον μεγαλοεπιχειρηματία Τζον Ροκφέλερ (1839-1937), ο οποίος σύστηνε τα βιβλία του Άγγλου κοινωνιολόγου προς ανάγνωση. Τόσο ο Σπένσερ όσο και ο Ροκφέλερ δεν «συμπαθούσαν» τους φτωχούς. Θεωρούσαν ότι δεν πάλεψαν όσο έπρεπε για να αποφύγουν τη φτώχεια.

Γ. Σικελιώτης, *Ασία*, Εθνική Πινακοθήκη.

Η κοινωνική ανισότητα έχει **κοινωνικές αιτίες**. Δεν οφείλεται στα βιολογικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων. Αντίθετα, υπάρχουν κοινωνίες που ιεραρχούν ως κατώτερους, και αποκλείουν, ανθρώπους από την εκπαίδευση, τα επαγγέλματα κτλ. επειδή ανήκουν σε κάποια φυλή. Και εδώ η διάκριση είναι κοινωνική. Παλαιότερα, οι φυλετικές διακρίσεις εναντίον των μαύρων στις Η.Π.Α. ήταν ένας αέναος κύκλος που τα αίτια τροφοδοτούσαν τα αποτελέσματα και το αντίστροφο. Ο μαύροι αποκλείονταν από τα σχολεία, τις σπουδές, τα καλοπληρωμένα και με γόητρο επαγγέλματα. Ζώντας απομονωμένοι σε συγκεκριμένες γειτονίες παρέμεναν αγράμματοι, χωρίς κοινωνικές δεξιότητες που θα τους επέτρεπαν να κάνουν κάτι καλύτερο στη ζωή τους. Αυτή η κατάσταση, προϊόν κοινωνικών αποκλεισμών, ερμηνεύονταν ως βιολογική μειονεξία. Οι «μαύροι είναι σε αυτή την κατάσταση, λόγω του ότι είναι λιγότερο έξυπνοι από τους λευκούς» έλεγαν όσοι προκαλούσαν τους αποκλεισμούς και ήθελαν, ταυτόχρονα, να τους δικαιολογήσουν.

είναι η διαφορά στο εισόδημα. Οι εισοδηματικές ανισότητες, σε ολόκληρο τον κόσμο, μεγαλώνουν. Όλες οι έρευνες και οι εκθέσεις διεθνών οργανισμών και ερευνητικών κέντρων δείχνουν συνεχώς την τάση αύξησης του πλούτου σε όλο και λιγότερα χέρια. Ταυτόχρονα, αυξάνεται η φτώχεια σε ολόκληρο τον πλανήτη.

- **Εκπαιδευτική ανισότητα.** Τα παιδιά από τα αδύναμα κοινωνικά στρώματα έχουν λιγότερες ευκαιρίες για μόρφωση. Οι στατιστικές της εκπαίδευσης δείχνουν ότι, στις υψηλούς κύρους σχολές (Ιατρική, Πολυτεχνείο, Νομική), κατορθώνουν να εισέλθουν ελάχιστα παιδιά εργατών, υπαλλήλων, φτωχών αγροτών κτλ. Όμως, ακόμη και στην περίπτωση που κάποιος νέος από τα αδύναμα κοινωνικά στρώματα κατορθώσει να εισαχθεί σε κάποια περιζήτητη σχολή, θα δυσκολευτεί πολύ να σταδιοδρομήσει επαγγελματικά σε σχέση με έναν συνάδελφό του που προέρχεται από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα.
- **Ανισότητα πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας.** Τα πιο αδύναμα οικονομικά στρώματα δεν έχουν τη δυνατότητα να προσφύγουν, σε περίπτωση ανάγκης, σε ακριβά ιατρικά κέντρα, σε δαπανηρές θεραπείες κτλ.

3.6.2 Συνέπειες των κοινωνικών ανισοτήτων

Οι συνέπειες των κοινωνικών ανισοτήτων είναι πολλές και διαπερνούν το σώμα της κοινωνίας. Δεν αγγίζουν μόνο τα οικονομικά αδύναμα κοινωνικά στρώματα. Ειδικότερα προκαλούν:

- **Υψηλή εγκληματικότητα.** Κοινωνίες με μεγάλες κοινωνικές ανισότητες εμφανίζουν και υψηλά ποσοστά εγκληματικότητας. Όμως, η εγκληματικότητα αγγίζει όλη την κοινωνία και δημιουργεί ένα γενικευμένο κλίμα ανασφάλειας.
- **Διάλυση του κοινωνικού ιστού.** Οι κοινωνικές ανισότητες διαλύουν το αίσθημα του «εμείς» και του «ανήκειν» που συνέχουν μια κοινωνία.
- **Συρρίκνωση της δημοκρατίας.** Τα φτωχά στρώματα απαξιώνουν την πολιτική συμμετοχή, θεωρώντας ότι η συμμετοχή τους σε αυτή δεν πρόκειται να αλλάξει τη ζωή τους. Η διαπλοκή ορισμένων πολιτικών με επιχειρηματίες, καθώς και το αίσθημα των οικονομικά αδύναμων ότι είναι εγκαταλειμμένοι στην τύχη τους, καταρρακώνει και υποβαθμίζει τη δημοκρατία.
- **Εμπόδιο στην ανάπτυξη.** Οι κοινωνικές ανισότητες εμποδίζουν την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Τα ασφαλιστικά ταμεία καταρρέουν επειδή μειώνεται ο αριθμός των εργαζομένων. Οι επενδύσεις μειώνονται λόγω κοινωνικών εντάσεων και ανασφάλειας, η ανεργία αυξάνεται κτλ.

3.6.3 Η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός

«Η πιο θανατηφόρα μορφή βίας είναι η φτώχεια».
Μαχάτμα Γκάντι, Ινδός πολιτικός

Η φτώχεια είναι ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα. Ακούγεται παράδοξο σε μια κοινωνία που αποκαλείται «καταναλωτική» και σε έναν κόσμο, όπου η τεχνολογία έχει αυξήσει κατακόρυφα την παραγωγή προϊόντων, να υπάρχουν εκατομμύρια άνθρωποι που αδυνατούν να ικανοποιήσουν τις βιοτικές τους ανάγκες.

Η ποσοτική διάσταση της φτώχειας είναι η **έλλειψη πόρων για την εξασφάλιση ενός ανεκτού επιπέδου ζωής**. Διακρίνεται, έτσι, η απόλυτη από τη σχετική φτώχεια.

Απόλυτη φτώχεια είναι η κατάσταση όπου κάποιος δεν μπορεί να καλύψει τις βιοτικές του ανάγκες, **Σχετική φτώχεια** είναι όταν κάποιο νοικοκυριό δεν μπορεί να απολαύσει στοιχειώδη αγαθά και υπηρεσίες που απολαμβάνει ένα νοικοκυριό με μέσο εισόδημα (π.χ. να μην έχει τηλεόραση, ραδιόφωνο, τηλέφωνο κτλ.).

Η ποιοτική διάσταση της φτώχειας είναι η αδυναμία πρόσβασης του ατόμου σε υπηρεσίες εκπαίδευσης, υγείας. Είναι οι μειωμένες ευκαιρίες σε σχέση με τα άλλα μέλη της κοινωνίας. Είναι, εν τέλει, ο **κοινωνικός αποκλεισμός** που βιώνει από βασικά αγαθά, υπηρεσίες και ευκαιρίες της κοινωνίας.

Τα **αίτια της φτώχειας** είναι κυρίως:

α) Η ανεργία. Είναι το υπ' αριθμόν ένα οικονομικό πρόβλημα των σύγχρονων κοινωνιών με σοβαρές κοινωνικές συνέπειες και πολιτικές προεκτάσεις. Η ανεργία είναι βασική αιτία της φτώχειας.

β) Οι χαμηλοί μισθοί. Εκτός, όμως, από την ανεργία που οδηγεί στη φτώχεια, υπάρχει και η περίπτωση κάποιος να εργάζεται με χαμηλό μισθό, ο οποίος φτάνει μόλις για να καλύψει τις βιοτικές του ανάγκες. Οι μειώσεις των αποδοχών των εργαζομένων συμβάλουν στη αύξηση των φτωχών.

γ) Η συγκέντρωση του πληθυσμού στα αστικά κέντρα. Οι φτωχοί των μεγαλουπόλεων είναι σε πολύ χειρότερη κατάσταση από τους φτωχούς των χωριών. Στα χωριά η φτώχεια «κρύβεται». Οι κάτοικοι των χωριών έχουν λιγότερα έξοδα και μπορούν κάποια είδη διατροφής (κηπευτικά, γάλα κτλ.) να καλύψουν με δική τους οικιακή παραγωγή (κήπος, οικόσιτα ζώα κτλ.).

δ) Η αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών. Ο υψηλός αριθμός των διαζυγίων προκάλεσε την αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών. Μονογονεϊκή οικογένεια σημαίνει ότι ο ένας και μοναδικός γονιός είτε θα εργάζεται είτε ενδέχεται να είναι άνεργος. Αυτό προκαλεί μείωση του εισοδήματος των οικογενειών, ιδιαίτερα αυτών με χαμηλό εισόδημα, οι οποίες τα καταφέρνουν όλο και πιο δύσκολα.

ε) Διοικητικές δυσλειτουργίες του κράτους. Στη χώρα μας είναι πλέον γενικά παραδεκτό ότι δεν έγινε στοχευμένη και πλή-

Φρίντα Κάλο, *Εδώ κρεμώ τα ρούχα μου*.

Ο πίνακας απεικονίζει τις Η.Π.Α. την εποχή της κρίσης του 1929. Φτώχεια, διάλυση της κοινωνίας, απαξίωση των πάντων. Ουρανοξύστες, το Αγαλμα της Ελευθερίας στο βάθος και χιλιάδες άνθρωποι σαν μυρμηγκία να συρρέουν σε σκουπιδοτενεκέδες για να βρουν φαγητό. Αριστερά, το πεινασμένο πλήθος έχει βάλει φωτιά σε κτήρια.

«Οι επιχειρηματικοί και πολιτικοί ηγέτες στο Παγκόσμιο Οικονομικό Συνέδριο πρέπει να θυμηθούν ότι σε πάρα πολλές χώρες τα οφέλη της ανάπτυξης τα απολαμβάνουν πάρα πολύ λίγοι άνθρωποι. Αυτό δεν αποτελεί συνταγή για τη σταθερότητα και τη βιωσιμότητα». Κριστίν Λαγκάρντ, Γενική διευθύντρια του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, συνέντευξη στους *Financial Times* (20-1-2014).

Ο πλούτος 1,7 τρισ. δολαρίων που ανήκει στους 85 πλουσιότερους ανθρώπους στον κόσμο αντιστοιχεί στο εισόδημα που έχει το φτωχότερο 50% του παγκόσμιου πληθυσμού.

Έκθεση της φιλανθρωπικής οργάνωσης Oxfam, έτος 2013.

Πιέρ Μπουρντιέ
(Pierre Bourdieu, 1930-2002)

Γάλλος κοινωνιολόγος, ο οποίος μελέτησε συστηματικά και σε βάθος το πώς οι κοινωνικές ανισότητες επηρεάζουν κάθε πτυχή της ζωής των ανθρώπων και πώς αναπαράγονται.

Ο Μπουρντιέ υποστήριξε ότι υπάρχει τέσσερα είδη κεφαλαίου:

1. Το **οικονομικό κεφάλαιο**: πρόκειται για την περιουσία και το εισόδημα ενός ατόμου και της οικογένειάς του.

2. Το **μορφωτικό κεφάλαιο**: πρόκειται για τη μόρφωση ενός ατόμου και της οικογένειάς του.

3. Το **κοινωνικό κεφάλαιο**: πρόκειται για το δίκτυο κοινωνικών σχέσεων που έχει το άτομο και η οικογένειά του. Πόσα σημαντικά πρόσωπα γνωρίζουν που μπορούν να τους προωθήσουν σε θέσεις καριέρας, σε σπουδές κτλ. Όσο πιο ψηλά βρίσκεται στην κοινωνική ιεραρχία ένα άτομο τόσες περισσότερες ευκαιρίες έχει.

4. Το **συμβολικό κεφάλαιο**: πρόκειται για το γόητρο που έχει η ιδιότητα κάποιου ατόμου (επάγγελμα, μόρφωση κτλ.).

Οι ευκαιρίες που έχει το άτομο στη ζωή του για κοινωνική άνοδο εξαρτώνται από αυτά τα τέσσερα είδη κεφαλαίου.

ρης αξιοποίηση των κονδυλίων και των θεσμών του κράτους πρόνοιας προς όφελος των πιο φτωχών ομάδων. Υπήρχε άστοχη διασπορά των παροχών, με αποτέλεσμα να μην επωφεληθούν, όσο θα έπρεπε, οι πληθυσμοί που είχαν τις μεγαλύτερες ανάγκες και τα περισσότερα προβλήματα.

Η φτώχεια παράγει έναν αέναο (ασταμάτητο) κύκλο. Οι φτωχοί δεν έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες, δεν έχουν εργασία, έχουν μειωμένες ευκαιρίες. Κατά συνέπεια, γίνονται πιο φτωχοί και τα παιδιά τους είναι πολύ πιθανό να ζήσουν σε ακόμη μεγαλύτερη φτώχεια.

Οι στατιστικές της εκπαίδευσης δείχνουν ότι η σχολική αποτυχία, η διαρροή (διακοπή του σχολείου), η αδυναμία πραγματοποίησης πανεπιστημιακών σπουδών είναι πολύ συχνό φαινόμενο στα φτωχότερα στρώματα.

Οι στατιστικές της δικαιοσύνης δείχνουν ότι οι φυλακές είναι γεμάτες, κυρίως από φτωχούς που είτε δεν είχαν χρήματα να πληρώσουν δικηγόρο για να ασχοληθεί με την υπόθεσή τους είτε δεν είχαν χρήματα να πληρώσουν την ποινή τους και βρέθηκαν στη φυλακή. Τα λόγια του Ζάλευκου, μεγάλου νομοθέτη της αρχαιότητας, ισχύουν και σήμερα στο ακέραιο: «Η δικαιοσύνη είναι σαν τον ιστό της αράχνης. Πιάνει μόνο τα μικρά έντομα, διότι τα μεγάλα τον τρυπάνε και ξεφεύγουν».

Το οξύ δημογραφικό πρόβλημα της Ευρώπης, αλλά και της Ελλάδας, συνδέεται και αυτό με τη φτώχεια. Μπορεί παλιότερα η φτώχεια να μην ήταν εμπόδιο για να κάνει μια οικογένεια πολλά παιδιά, σήμερα όμως είναι. Οι συνθήκες της ζωής έχουν αλλάξει και η ανατροφή των παιδιών έχει μεγαλύτερες απαιτήσεις απ' ό,τι στο παρελθόν.

Η φτώχεια μπορεί να οδηγήσει στον **κοινωνικό αποκλεισμό**. Η πιο ακραία μορφή του κοινωνικού αποκλεισμού είναι οι άστεγοι που ζουν στους δρόμους των σύγχρονων μεγαλουπόλεων. Οι άστεγοι, όπως δείχνουν σχετικές έρευνες, δεν είναι πρώην τρόφιμοι των ψυχιατρείων, αλκοολικοί και ναρκομανείς. Οι περισσότεροι ήταν άνθρωποι με εργασία, οικογένεια και σπίτι που χτυπήθηκαν από μεγάλες συμφορές στη ζωή τους. Η αδυναμία των θεσμών να υποστηρίξουν όσους δεν μπορούν να αποπληρώσουν δάνεια που πήραν για την επιχείρησή τους, την αγορά μιας κατοικίας, την απώλεια της εργασίας τους για μεγάλο χρονικό διάστημα βρίσκεται πίσω από αυτή την ακραία μορφή κοινωνικού αποκλεισμού.

Όταν κάποιος μένει για χρόνια άνεργος, χάνει σταδιακά τις επαγγελματικές και κοινωνικές του δεξιότητες. Είναι πάρα πολύ δύσκολο να ενταχθεί ξανά στην εργασία. Το πρόβλημα του κοινωνικού αποκλεισμού, που αγγίζει όλο και περισσότερους κατοίκους των αναπτυγμένων χωρών, είναι πολύ δύσκολο να αντιμετωπιστεί.

Χρειάζεται ενίσχυση της πολιτικής (δημόσιο συμφέρον) έναντι της οικονομίας (ιδιωτικό συμφέρον), ενίσχυση του κράτους πρόνοιας, προγράμματα κοινωνικής στήριξης των φτωχών.

3.6.4 Οι κοινωνικές ανισότητες στην ελληνική κοινωνία

Οι κοινωνικές ανισότητες στην Ελλάδα έχουν δύο ανησυχητικά χαρακτηριστικά:

α) Διευρύνονται διαρκώς τα τελευταία χρόνια. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα όλο και περισσότεροι κάτοικοι της Ελλάδας (Ελληνες και αλλοδαποί) να μπαίνουν στην κατάσταση της σχετικής αλλά και της απόλυτης φτώχειας.

β) Είναι ανθεκτικές. Οι κοινωνικές ανισότητες στη χώρα μας δεν φαίνεται να μειώνονται, παρά τα προγράμματα που κατά καιρούς έχουν εφαρμοστεί.

Δεδομένου ότι γίνονται διαρκώς έρευνες και νέα στατιστικά στοιχεία εμφανίζονται και επικαιροποιούν την εικόνα των κοινωνικών ανισοτήτων στη χώρα μας, δεν έχει νόημα να παραθέσουμε εδώ στοιχεία τα οποία σε ένα ή δύο χρόνια θα έχουν ξεπεραστεί από νεότερα. Τα δύο στοιχεία που αναφέραμε δίνουν την ουσία του προβλήματος των κοινωνικών ανισοτήτων στην Ελλάδα, οι οποίες είναι από τις υψηλότερες στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Οι κοινωνικές ανισότητες στην Ελλάδα έχουν αυξηθεί και λόγω της εισροής φτωχών μεταναστών, οι οποίοι προστέθηκαν στον ήδη μεγάλο αριθμό των φτωχών που υπήρχαν στη χώρα μας. Η υψηλή ανεργία, λόγω της οικονομικής κρίσης, στους τομείς που δραστηριοποιήθηκαν οι μετανάστες (οικοδομή και βιοτεχνίες) έκανε τα τελευταία χρόνια το πρόβλημα οξύτερο.

Τα τελευταία χρόνια έχει εμφανιστεί και στην Ελλάδα, όπως και στις υπόλοιπες αναπτυγμένες χώρες, το **φαινόμενο των Neets** (από τα αρχικά των λέξεων **No Education Employment Training** = Χωρίς Εκπαίδευση, Επάγγελμα, Κατάρτιση). Πρόκειται για νέους 15 έως 24 ετών οι οποίοι δεν φοιτούν σε καμία εκπαιδευτική βαθμίδα, δεν εργάζονται και δεν καταρτίζονται σε κανένα πρόγραμμα κατάρτισης. Σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες, οι Neets στην Ελλάδα αγγίζουν το άκρως ανησυχητικό ποσοστό του 17%, το οποίο δείχνει να έχει αυξητικές τάσεις. 17% σημαίνει ότι 17 στους 100 νέους της ηλικίας 15 έως 24 ετών βρίσκεται σε κατάσταση που, αν δεν αλλάξει, θα το οδηγήσει στον κοινωνικό αποκλεισμό. Εμπόδιο σε αυτό είναι μέχρι τώρα, για πολλές περιπτώσεις νέων, η οικογένεια. Η οικογένεια στην Ελλάδα είναι, ακόμη, ένας θεσμός με ισχυρούς δεσμούς ανάμεσα στα μέλη της. Αποτελεί για το άνεργο μέλος της, τον ηλικιωμένο μικροσυνταξιούχο κτλ. ένα «λιμάνι προστασίας μέσα έναν αφιλόξενο κόσμο», σύμφωνα με τα λόγια του Αμερικανού κοινωνιολόγου Κρίστοφερ Λας.

3.6.5 Η ισότητα ευκαιριών: ένα διαχρονικό αίτημα

Η ισότητα των πολιτών είναι σταθερό αίτημα των δυτικών κοινωνιών από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης. Η Γαλλική Επανάσταση, και αργότερα ο σοσιαλιστικός στοχασμός, έθεσαν το πλαίσιο στο οποίο γίνεται η συζήτηση για την ισότητα μέχρι σή-

Γιώργος Μπουζιάνης, *Καρέκλα κοντά σε παράθυρο*. Εθνική Πινακοθήκη.

Η φτώχεια προκαλεί καταστάσεις κοινωνικής ευπάθειας. Ως **κοινωνική ευπάθεια** ορίζεται η κατάσταση που οδηγεί σε μη αποδεκτές συνθήκες διαβίωσης.

Δίπλα στους **Neets** έχουν εμφανιστεί και οι **freeters**. Ο όρος **freeters** προέκυψε από τον συνδυασμό των λέξεων **freelance** (ανεξάρτητος επαγγελματίας στα αγγλικά) και **Arbeiter** (εργάτης στα γερμανικά). Οι **freeters** είναι νέοι και νέες ηλικίας από 15 έως 34 ετών που δεν συμμετέχουν στην εκπαίδευση και κατανέμονται σε τρεις κατηγορίες:

α) στους νέους που εργάζονται με μερική απασχόληση ή σε προσωρινές θέσεις εργασίας

β) στα άνεργα άτομα που αναζητούν προσωρινή απασχόληση ή θέση μερικής εργασίας

γ) στους μη ενεργούς νέους που αναζητούν προσωρινή ή μερική απασχόληση (Νίκος Παπαδάκης (επιμ.), *Βαρόμετρο Απόντων: οι Neets στην Ελλάδα*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2013).

ΝΟΜΟΣ 1566/1985**Άρθρο 1**

1. Σκοπός της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι να συμβάλει στην ολόπλευρη, αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων των μαθητών, ώστε, ανεξάρτητα από φύλο και καταγωγή, να έχουν τη δυνατότητα να εξελιχθούν σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες και να ζήσουν δημιουργικά.

Ειδικότερα [...]:

α) Να γίνονται ελεύθεροι, υπεύθυνοι, δημοκρατικοί πολίτες, να υπερασπίζονται την εθνική ανεξαρτησία, την εδαφική ακεραιότητα της χώρας και τη δημοκρατία, να εμπνέονται από αγάπη προς τον άνθρωπο, τη ζωή και τη φύση και να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Η ελευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης είναι απαρβίαστη.

β) Να καλλιεργούν και να αναπτύσσουν αρμονικά το πνεύμα και το σώμα τους, τις κλίσεις, τα ενδιαφέροντα και τις δεξιότητές τους. Να αποκτούν, μέσα από τη σχολική τους αγωγή, κοινωνική ταυτότητα και συνείδηση, να αντιλαμβάνονται και να συνειδητοποιούν την κοινωνική αξία και ισοτιμία της πνευματικής και της χειρωνακτικής εργασίας. Να ενημερώνονται και να ασκούνται πάνω στη σωστή και ωφέλιμη για το ανθρώπινο γένος χρήση και αξιοποίηση των αγαθών του σύγχρονου πολιτισμού, καθώς και των αξιών της λαϊκής μας παράδοσης.

μερα. Η τυπική ισότητα (Σύνταγμα, νόμος, δικαιώματα, υποχρεώσεις) πρέπει να συνοδεύεται από την οικονομική και κοινωνική ισότητα (εξάλειψη των κοινωνικών ανισοτήτων). Χωρίς οικονομική και κοινωνική ισότητα, η τυπική ισότητα διαβρώνεται και ανατρέπεται.

Τα τελευταία χρόνια, η υποχώρηση της πολιτικής (δημόσιο συμφέρον) έναντι της οικονομίας (ιδιωτικό συμφέρον) έχει οδηγήσει σε όλο και μεγαλύτερες οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες που ακυρώνουν, σε μεγάλο βαθμό, την τυπική ισότητα. Η ιστορική εμπειρία έχει δείξει ότι δεν αρκεί η ισότητα απέναντι στον νόμο για να «εξισώσει» ανθρώπους με άνισο εισόδημα, μόρφωση κτλ.

Ένας θεσμός στον οποίο φαίνεται η διαφορά τυπικής και ουσιαστικής ισότητας είναι το σχολείο. Το σχολείο είναι θεσμός που, ανάμεσα στα άλλα, μεταδίδει γνώση και κοινωνικοποιεί τη νέα γενιά. Ταυτόχρονα είναι ένας θεσμός που έχει συνδεθεί με την κοινωνική κινητικότητα. Οι νέοι και οι οικογένειές τους προσδοκούν μέσω των σπουδών να ανέβουν κοινωνικά. Ιδιαίτερα στην Ελλάδα το σχολείο έπαιξε αυτό τον ρόλο. Οι σπουδές και τα πτυχία έγιναν το όχημα κοινωνικής ανόδου για μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Το σχολείο λειτουργεί με βάση την τυπική ισότητα. Όμως, μια πιο προσεκτική ανάλυση δείχνει ότι το σχολείο εξασφαλίζει την τυπική ισότητα όχι όμως και την ουσιαστική.

Το σχολείο μπορεί να δίνει σε όλους τους μαθητές βιβλία, όμως οι μαθητές μπαίνουν στο σχολείο «άνισοι». Πρόκειται για παιδιά που έρχονται από οικογένειες με διαφορετικό μορφωτικό επίπεδο και οικονομική κατάσταση. Οι μαθητές που προέρχονται από οικογένειες με μορφωμένους γονείς φαίνεται από τις στατιστικές ότι τα πάνε καλύτερα στο σχολείο. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν χιλιάδες περιπτώσεις παιδιών από τα αδύναμα κοινωνικά στρώματα τα οποία καταφέρνουν να σπουδάσουν. Σημαίνει ότι, σε στατιστικό επίπεδο, τα χιλιάδες αυτά παιδιά είναι πολύ πιο λίγα από τα παιδιά των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Άλλωστε, όπως αναλύθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο, οι κοινωνικές επιστήμες αναφέρονται σε τάσεις και όχι σε νόμους. Το παιδί από τα αδύναμα κοινωνικά στρώματα έχει λιγότερες πιθανότητες να περάσει σε κάποια σχολή. Δεν σημαίνει ότι αποκλείεται να περάσει. Αν όμως εξετάσουμε το θέμα σε επίπεδο όχι του ατόμου αλλά του συνολικού πληθυσμού, τότε θα διαπιστώσουμε ότι τα παιδιά που διακόπτουν το σχολείο, που μένουν στην ίδια τάξη, που δεν περνάνε σε περιζήτητες σχολές είναι στην συντριπτική τους πλειονότητα τα παιδιά από τα αδύναμα στρώματα.

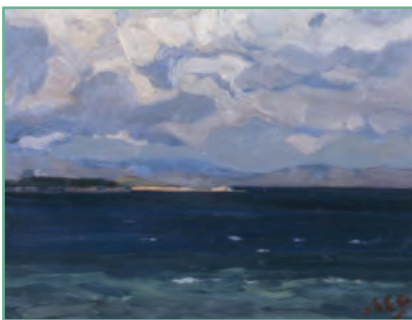
Οι ανισότητες στην εκπαίδευση ξεκινούν από τα πρώτα χρόνια της σχολικής ζωής και συνεχίζονται. Σταδιακά μετατρέπονται σε κοινωνικές ανισότητες. Όσοι έχουν τα λιγότερα προσόντα έχουν, συνήθως, και χειρότερη πορεία στην αγορά εργασίας.

Η ανισότητα καθορίζει και την επιλογή των σχολικών διαδρο-

μών της νεολαίας. Στη χώρα μας, ένα μεγάλο τμήμα της νεολαίας διεκδικεί μια θέση στο πανεπιστήμιο. Οι εναλλακτικές εκπαιδευτικές διέξοδοι (τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση) δεν προτιμούνται από μαθητές με υψηλές επιδόσεις. Δημιουργείται, έτσι, ένα «παράδοξο» φαινόμενο, το οποίο ανακυκλώνεται. Η τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση, ο κατεξοχήν χώρος που θα έπρεπε να διασφαλίζει την πρόσβαση στην απασχόληση, είναι υποτιμημένη στη συνείδηση των μαθητών και των οικογενειών τους. Κατά συνέπεια, συγκεντρώνει μαθητές με χαμηλότερες επιδόσεις και από οικογένειες με χαμηλό οικονομικό, κοινωνικό και μορφωτικό υπόβαθρο. Αποτέλεσμα είναι να παρουσιάζει τα μεγαλύτερα ποσοστά διαρροής (διακοπή του σχολείου από τους μαθητές), να έχει μικρότερο αριθμό μαθητών από τη γενική εκπαίδευση και η ποιότητα του συνολικού επιπέδου των μαθητών να είναι χαμηλή καθώς η τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση θεωρείται, λανθασμένα, σαν το σχολείο για τους «αδύναμους μαθητές». Αυτές οι ανισότητες και οι διακρίσεις συμβαίνουν σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα που τυπικά (νομικά) κατοχυρώνει την ισότητα.

Η τυπική κατοχύρωση της ισότητας εμποδίζει, πολλές φορές, την κοινωνιολογική διερεύνηση της ανισότητας. Η παροχή τυπικά ίσων ευκαιριών (δημόσιο και δωρεάν σχολείο, ένα δωρεάν βιβλίο, εξετάσεις στα ίδια θέματα, διδασκαλία σε όλους με τον ίδιο τρόπο) οδηγεί τους γονείς, τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές να αποδίδουν την διαφορετική επίδοση των μαθητών είτε σε «βιολογικές» διαφορές είτε σε διαφορές στην προσπάθεια που καταβάλλουν. Οι μαθητές προφανώς καταβάλλουν διαφορετική προσπάθεια στο σχολείο. Όμως, το γιατί κάποιοι ενδιαφέρονται και κάποιοι δεν ενδιαφέρονται για το σχολείο είναι κοινωνικό φαινόμενο και έχει κοινωνικές αιτίες. Οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στο διαφορετικό μορφωτικό κεφάλαιο της οικογένειας και όχι στη «φύση», στο «χάρισμα» που υποτίθεται έχουν κάποια παιδιά και δεν έχουν άλλα.

Η ισότητα ευκαιριών έχει στη βάση της τη νομική ισότητα. Όμως, χωρίς τη μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων, το αίτημα της ισότητας ευκαιριών σε κάθε τομέα της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής θα παραμένει ανικανοποίητο.

Νικόλαος Οθωναίος, *Θάλασσα*,
Εθνική Πινακοθήκη.

Σοφία Λασκαρίδου, *Η κόκκινη πόρτα*, Εθνική Πινακοθήκη.

«Αναπαραγωγή της γνώσης και μετάδοσής της στις νεότερες γενιές υπάρχει σε όλες τις κοινωνίες στην ιστορία. Το σχολείο όμως είναι θεσμός σχετικά πρόσφατος. Γεννιέται, στη μορφή που το βλέπουμε σήμερα, κατά τη βιομηχανική επανάσταση, είναι δηλαδή θεσμός της αστικής κοινωνίας. Η αστική κοινωνία είναι η πρώτη που η ιδεολογία της περιέχει την αρχή του δικαιώματος στη μόρφωση για όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες. Η μόρφωση επιτρέπει στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος του ελεύθερου κοινοβουλίου να στηρίζεται στη γνώση και τη συνείδηση των πολιτών-εκλεκτόρων. Δηλαδή, η αστική κοινωνία, θέτοντας τέλος στην παλιότερη αντίληψη για την κοινωνική οργάνωση που έβλεπε την πολιτική εξουσία να ανήκει «ελέω Θεού» σε μια μειοψηφία, εγκαινιάζει ένα καινούριο κοινωνικό θεσμό. Με την αρχή της εκλογής των αντιπροσώπων των πολιτών, αρχή που συνεπάγεται και την ανάληψη από την πολιτεία της υποχρέωσης να μεταδώσει σε όλους τους πολίτες τις απαραίτητες γνώσεις που τους επιτρέπουν να ασκούν το δικαίωμα του εκλέκτορα δημιουργείται ο εκπαιδευτικός θεσμός, η στοιχειώδης εκπαίδευση και η αρχή της ισότητας, η υποχρέωση της κρατικής εξουσίας να παρέχει τη στοιχειώδη εκπαίδευση σε όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες χωρίς καμία διάκριση».

(Άννα Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985).

5.1 Το φαινόμενο της διαφθοράς

Όταν αναφερόμαστε στο φαινόμενο της **διαφθοράς** εννοούμε την **κακή χρήση της πολιτικής, οικονομικής και διοικητικής δύναμης** από φορείς και πρόσωπα που εκπροσωπούν την εξουσία, με στόχο την **ιδιοποίηση οφελών για την εξυπηρέτηση του ατομικού τους συμφέροντος**.

Ειδικότερα, το φαινόμενο της διαφθοράς αναφέρεται σε ένα φάσμα παράνομων δραστηριοτήτων οι οποίες είναι **αντίθετες προς το δημόσιο συμφέρον** και λαμβάνουν χώρα σε κυβερνητικές θέσεις και αξιώματα, σε πολιτικά κόμματα, στη δημόσια διοίκηση και την κρατική γραφειοκρατία, σε θεσμικούς χώρους και υπηρεσίες όπως η δικαιοσύνη, οι μηχανισμοί της αστυνομίας, οι εφορίες, οι τράπεζες, τα νοσοκομεία, η πολεοδομία κ.α.

Το φαινόμενο της διαφθοράς **διαπερνά όλο το εύρος της κοινωνικής και οικονομικής ζωής**. Αυτό έχει ως συνέπεια η διαφθορά να παράγει **πλέγματα σχέσεων** τα οποία είναι εχθρικά και ξένα απέναντι στο δημόσιο συμφέρον και το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

Παράλληλα, η διαφθορά δημιουργεί στεγανά στον δημόσιο βίο και τη δημόσια διοίκηση, τα οποία και εκμεταλλεύεται. Πολλές φορές οι νόμοι αφήνουν το περιθώριο για να αναπτυχθούν φαινόμενα διαφθοράς. Πρόκειται για τα λεγόμενα «παραθυράκια» του νόμου. Τα «παραθυράκια» είναι διατάξεις που η ερμηνεία τους δεν είναι σαφής και δίνει χώρο για την ανάπτυξη πρακτικών διαφθοράς.

Η διαφθορά είναι οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό φαινόμενο που έχει οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αιτίες. Δεν είναι ένα φαινόμενο που εμφανίζεται σε κάποιες χώρες και χαρακτηρίζει κάποιους λαούς. Δεν είναι, με άλλα λόγια, στη «φύση» του Έλληνα, του Ιταλού, του Ισπανού ή του Τούρκου η διαφθορά ενώ απουσιάζει από τη «φύση» του Γερμανού, του Άγγλου, του Ελβετού κτλ. Το γεγονός ότι η διαφθορά εμφανίζεται έντονα σε κάποιες χώρες και όχι σε κάποιες άλλες έχει να κάνει με την οργάνωση της οικονομίας, της κοινωνίας και της πολιτείας των χωρών και όχι με κάποια «εγγενή χαρακτηριστικά» ή «έμφυτες ροπές» των λαών.

Η διαφθορά μάς απασχολεί ως οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό φαινόμενο. Όχι ως ατομική πρακτική. Ατομικές πρακτικές παραβίασης των νόμων, δωροδοκίας και δωροληψίας εμφανίζονται από την αρχαιότητα σε όλες τις κοινωνίες, σε όλα τα μήκη και πλάτη του πλανήτη. Η διαφθορά είναι κάτι διαφορετικό. Πρόκειται για ένα μαζικό φαινόμενο, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις έχει γίνει «συνείδηση» σε μεγάλα τμήματα της κοινωνίας. Η φράση «δώσε φακελάκι για να γίνει η δουλειά σου» είναι ενδεικτική του φαινομένου της διαφθοράς και δείχνει, δυστυχώς, ότι η κοινωνία έχει συνηθίσει αυτές τις πρακτικές με αποτέλεσμα να τις θεωρεί φυσιολογικές.

Ο όρος **νεποτισμός** προέρχεται από τη λατινική λέξη nepos (εγγονός, απόγονος). Σημαίνει την εύνοια συγγενών και προσωπικών φίλων εις βάρος των υπόλοιπων μελών της κοινωνίας. Όταν κάποιος πολιτικός προσλαμβάνει, αναξιοκρατικά, τους συγγενείς του στο δημόσιο ή όταν άνθρωποι καταλαμβάνουν θέσεις και αξιώματα επειδή είναι συγγενείς ενός προσώπου που κατέχει εξουσία, τότε έχουμε φαινόμενα νεποτισμού.

Ο νεποτισμός είναι παράμετρος του φαινομένου της διαφθοράς.

Νίκος Χουλιάρης, *Ο ζωγράφος που φεύγει*, 1940, Εθνική Πινακοθήκη.

Ο όρος **νομενκλατούρα** προέρχεται από τη λατινική λέξη nomenklatura (κατάλογος ονομάτων). Ο όρος νομενκλατούρα χρησιμοποιείται στην πολιτική για να δηλώσει μια ομάδα ανθρώπων που κρατάει και ελέγχει, επί πολλά έτη, τις κλίριες θέσεις σε ένα κόμμα, μια κυβέρνηση κτλ.

Η επιβίωση της νομενκλατούρας είναι στοιχείο πολιτικής υπανάπτυξης και μπορεί, πολλές φορές, να οδηγήσει στην ανάπτυξη φαινομένων διαφθοράς. Αυτό οφείλεται στο ότι η νομενκλατούρα έχει την τάση, προκειμένου να διασφαλίσει την ύπαρξή της, να ευνοεί την ανέλιξη και την ανάδειξη νέων στελεχών που δεν θα την αμφισβητήσουν.

Καραβάτζιο, *Οι χαρτοκλέφτες*, περίπου 1594.

«Τις χειρότερες επιδόσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση έχει η Ελλάδα σχετικά με τη διαφθορά, με το 22% των πολιτών (δηλαδή έναν στους πέντε) να δηλώνει –απαντώντας σε σχετική δημοσκόπηση που διοργανώνεται κάθε χρόνο ειδικά για την οργάνωση Διεθνής Διαφάνεια– ότι “λάδωσε” κάποιον δημόσιο λειτουργό κατά το 2012 και το 54% των Ελλήνων να διαπιστώνει επιδείνωση της διαφθοράς. Η Ελλάδα βρίσκεται στις υψηλότερες θέσεις διαφθοράς μεταξύ των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης με 22%, ενώ η Κύπρος έχει 19%, η Βουλγαρία 8%, η Ιταλία μόλις 5%, η Πορτογαλία 3% και η Ισπανία 2%.

Σύμφωνα με το Παγκόσμιο Βαρόμετρο Διαφθοράς που συνέταξε η Διεθνής Διαφάνεια (μη κυβερνητική οργάνωση που καταρτίζει πίνακα με 176 χώρες ανάλογα με το επίπεδο διαφθοράς τους), η Ελλάδα θεωρείται πιο διεφθαρμένη από την Αργεντινή (13%) και την Αρμενία (18%), από το Ελ Σαλβαδόρ (12%) και το Περού (20%) καθώς και από την Τζαμάικα (12%). Ωστόσο, ολόένα και περισσότεροι πολίτες –το 84% όσων ρωτήθηκαν στην Ελλάδα– δηλώνουν διατεθειμένοι να αντιδράσουν στη διαφθορά καταγγέλλοντας περιστατικά.

Ο μέσος όρος διαφθοράς για ολόκληρο τον κόσμο είναι 27%. Υπάρχουν χώρες-παράδεισοι διαφάνειας, όπου το «λάδωμα» είναι κάτω του 1%, όπως ήταν για το 2012 η Δανία, η Φινλανδία, η Ιαπωνία και η Αυστραλία. Στον αντίποδα, υπάρχει η πεντάδα των πλέον διεφθαρμένων κρατών του κό-

Οι παράγοντες που προκαλούν την εμφάνιση φαινομένων διαφθοράς διαπλέκονται μεταξύ τους, αλληλεπιδρούν και δεν είναι εύκολο να διαχωριστούν. Συγκεκριμένες οικονομικές πρακτικές, που σε κάποιο κοινωνικό ή πολιτικό πλαίσιο δεν οδηγούν σε φαινόμενα διαφθοράς, μπορεί να οδηγούν σε τέτοια φαινόμενα σε ένα άλλο πλαίσιο. Για παράδειγμα, οι επιχειρήσεις στον καπιταλισμό δραστηριοποιούνται με σκοπό τη μεγιστοποίηση του κέρδους. Όμως, αυτό από μόνο του δεν αποτελεί παράγοντα διαφθοράς, διότι τότε κάθε επιχειρηματίας και κάθε επιχείρηση θα είχαν διαφθαρεί. Σε συγκεκριμένες συνθήκες πολιτικής υπανάπτυξης (βλ. ενότητα Α4.7), η επιχειρηματική δραστηριότητα μπορεί να διαπλεχθεί με πολιτικούς και στελέχη της δημόσιας διοίκησης και να προκαλέσει διαφθορά. Η κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία, επίσης, δεν αποτελεί παράγοντα διαφθοράς από μόνη της. Μπορεί, όμως, υπό συγκεκριμένες συνθήκες τα στελέχη του κράτους που σχεδιάζουν την οικονομία να αποκοπούν από την κοινωνία και αντί να λειτουργούν για το δημόσιο όφελος να στοχεύσουν στο ιδιωτικό τους συμφέρον.

Έχοντας αυτές τις επισημάνσεις κατά νου, θα αναφερθούμε σε ορισμένους παράγοντες που μπορούν να ευνοήσουν την ανάπτυξη της διαφθοράς:

α) Ο βαθμός ανάπτυξης της δημοκρατίας και ο ρόλος του κράτους. Σε χώρες που το επίπεδο της δημοκρατίας είναι χαμηλό και υπανάπτυκτο, οι συνθήκες ευδοκίμησης φαινομένων διαφθοράς και κατάχρησης εξουσίας είναι ευνοϊκότερες. Υπάρχουν πελατειακές σχέσεις και την ίδια στιγμή υπάρχει χαλαρός έλεγχος από από την εκτελεστική, τη νομοθετική ή τη δικαστική εξουσία. Για παράδειγμα, μοναρχικά ή αυταρχικά καθεστώτα υπανάπτυκτων χωρών έχουν δείξει εντονότερα σημάδια απροκάλυπτου χρηματισμού και αυθαιρεσίας, χωρίς να μπορεί να παρέμβει κανείς για την αποτροπή τέτοιων φαινομένων. Αλλά και σε αναπτυγμένες δημοκρατίες έχουν εμφανιστεί εκτεταμένα κρούσματα διαφθοράς. Οι εγκληματολόγοι έχουν ορίσει αυτά τα φαινόμενα ως «**εγκλήματα του λευκού περιλαιμίου**» ή «**εγκλήματα του λευκού κολλάρου**». Ο όρος υποδηλώνει ότι άνθρωποι με κουστούμια και πουκάμισα με λευκά κολάρα (πολιτικοί, ανώτερα στελέχη του κράτους, επιχειρηματίες, στελέχη του χρηματιστηρίου και των τραπεζών κτλ.) είναι αυτοί που επιδίδονται σε τέτοιες δραστηριότητες (παραβίαση νόμων για τις επιχειρήσεις, χρηματισμούς για αδειοδοτήσεις επιχειρήσεων, παράνομες δανειοδοτήσεις, αθέμιτος ανταγωνισμός κτλ.). Όσο υποχωρεί η διαφάνεια και ο έλεγχος τόσο αυτά τα φαινόμενα βρίσκουν πεδίο ανάπτυξης.

β) Ο ρόλος της «κοινωνίας των πολιτών». Με τον όρο «κοινωνία των πολιτών», στη σύγχρονη εκδοχή του και πολύ συνοπτικά, εννοούμε τον **ενδιάμεσο κοινωνικό χώρο ανάμεσα στο κράτος και την ελεύθερη αγορά, δηλαδή τις επιχειρήσεις**. Η κοινωνία των πολιτών περιλαμβάνει τις κοινωνικές οργανώσεις, τα

κινήματα, τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, τις περιβαλλοντικές και εθελοντικές δράσεις των πολιτών οι οποίες ενεργούν και λαμβάνουν χώρα μακριά τόσο από την ιδιωτική επιχειρηματικότητα όσο και από τους κρατικούς μηχανισμούς. Οι χώρες που έχουν αναπτυγμένη «κοινωνία πολιτών» είναι περισσότερο ευαισθητοποιημένες σε έννοιες και πρακτικές που σχετίζονται με τη **διαφάνεια, την κοινωνική λογοδοσία, τον δημόσιο και κοινωνικό έλεγχο**, ενώ ταυτόχρονα έχουν πετύχει **υψηλότερο βαθμό συμμετοχής στα κοινά** και μεγαλύτερο βαθμό **κοινωνικής ευθύνης στον ατομικό και δημόσιο βίο**. Αντίθετα, οι χώρες με ισχνή «κοινωνία των πολιτών» παραμένουν προσκολλημένες σε **παραδοσιακές και κρατικιστικές λογικές** στις οποίες ενδημούν **οι πελατειακές σχέσεις, ο συγκεντρωτισμός της εξουσίας, η έλλειψη συμμετοχής και οι προσωπικές στρατηγικές, η αδιαφάνεια και ο νεποτισμός**. Η ισχνή κοινωνία των πολιτών είναι παράγοντας που ευνοεί την ανάπτυξη φαινομένων διαφθοράς. Η συμμετοχή και ο έλεγχος μπορούν να αποτρέψουν την εμφάνιση και ανάπτυξη της διαφθοράς. Όταν οι πολίτες «αποχωρούν» από τα κοινά και «ιδιωτεύουν», τότε αφήνουν το πεδίο ελεύθερο σε όσους επιθυμούν να διαπλεχθούν και να κερδοσκοπήσουν ανεξέλεγκτοι.

γ) **Ο βαθμός και το επίπεδο των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων**. Σε κοινωνίες όπου υπάρχουν φαινόμενα ακραίων και έντονων οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων, κοινωνικές συνθήκες που παράγουν **φτώχεια, ανεργία, εξαθλίωση και κοινωνικό αποκλεισμό**, η εκδήλωση φαινομένων διαφθοράς αναμένεται να είναι εντονότερη αφού το κίνητρο για την υπέρβαση μιας προβληματικής κατάστασης γίνεται μεγαλύτερο. Ουσιαστικά κυριαρχεί ο **βιολογικός νόμος της ζούγκλας στην κοινωνία**, ο οποίος προτρέπει αλλά και «δικαιολογεί» φαινόμενα διαφθοράς. Γι' αυτό και η αντιμετώπιση αυτών των κοινωνικών προβλημάτων είναι όχι μόνο υποχρέωση, αλλά όρος επιβίωσης μιας δημοκρατικής πολιτείας. Πώς μπορεί να λειτουργήσει η δημοκρατία σε μια κοινωνία όπου το μεγαλύτερο μέρος των φόρων το πληρώνουν όσοι δεν μπορούν να ξεφύγουν από τους φορολογικούς μηχανισμούς, όπου οι ποινές επιβάλλονται σε όποιους δεν μπορούν να πληρώσουν τις υπηρεσίες ενός καλού δικηγόρου, όπου τις θέσεις στη δημόσια διοίκηση τις καταλαμβάνουν όσοι έχουν γνωριμίες; Και πώς διαπαιδαγωγείται ο πληθυσμός αυτών των κοινωνιών; Σε ποιες αξίες και σε ποιες πρακτικές;

δ) **Η ανομία και το αξιακό σύστημα μιας κοινωνίας**. Η διαφθορά είναι όψη του φαινομένου της **ανομίας**. Ανομία δεν σημαίνει παρανομία και μη τήρηση των νόμων. Πρόκειται για ένα ευρύτερο κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο περιλαμβάνει και τη μη τήρηση των νόμων. Δεν είναι, όμως, μόνο αυτό. Ο όρος ανομία εισήχθη στις κοινωνικές επιστήμες από τον Εμίλ Ντυρκέμ. Η ανομία είναι χαρακτηριστικό της χαλάρωσης της κοινωνικής συνοχής. Πρόκειται για μια κατάσταση, όπου οι ηθικοί και τυπικοί κανόνες

σμου: η χειρότερη είναι η Σιέρα Λεόνε με 84%, ακολουθεί η Λιβερία με 75%, η Υεμένη με 74%, η Κένυα με 70% και το Καμερούν με 62%».

(εφημερίδα *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 9/7/2013).

«Όπως είναι γνωστό, για διάφορους ιστορικούς λόγους, η χώρα μας έχει μια εξαιρετικά καχεκτική κοινωνία των πολιτών με έντονους αυταρχισμούς και στο ενδοθεσμικό και στο διαθεσμικό επίπεδο. Στον πολιτικό χώρο, π.χ., έχουμε και υπερσυγκέντρωση δύναμης στα χέρια των κυβερνώντων (ενδοθεσμικό επίπεδο) και κομματικοκρατία, δηλαδή διείσδυση της κομματικής λογικής σε τομείς όπως η ανώτατη παιδεία, η Εκκλησία κλπ.»

(Νίκος Μουζέλης, εφημερίδα *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 14/12/1997).

«Η κοινωνία των πολιτών δηλώνει όλες τις μορφές κοινωνικής δράσης ατόμων ή ομάδων, οι οποίες δεν απορρέουν από το κράτος και δεν αναλαμβάνονται από αυτό. Ο όρος οργανωμένη κοινωνία των πολιτών αναφέρεται στις οργανωτικές δομές, των οποίων τα μέλη εξυπηρετούν, μέσω ενός δημοκρατικού διαλόγου, το γενικό συμφέρον και λειτουργούν ως μεσολαβητές μεταξύ των δημόσιων αρχών και των πολιτών. [...]

Η Συνθήκη της Λισαβόνας (άρθρο 15 της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης – ΣΛΕΕ) αναγνωρίζει τη σημασία της συμμετοχής της κοινωνίας των πολιτών στη χρηστή ευρωπαϊκή διακυβέρνηση». (<http://europa.eu>)

Νίκος Εγγονόπουλος, *Θέατρον*, 1961, Εθνική Πινακοθήκη.

«Τα εγκλήματα του λευκού περιλαιμίου προϋποθέτουν την χρήση της μεσοαστικής ή επαγγελματικής θέσης του δράστη για την διάπραξή τους. Εγκλήματα των ισχυρών είναι εκείνα για την διάπραξη των οποίων γίνεται χρήση της εξουσίας που έχει δοθεί στον δράστη – όπως όταν ένας αξιωματούχος δέχεται δωροδοκίες για να μεροληπτήσει υπέρ ενός μέτρου πολιτικής.

Αν και οι αρχές αντιμετωπίζουν τα εγκλήματα αυτά με πολύ περισσότερη ανοχή από ό,τι τα εγκλήματα των λιγότερο προνομιούχων, το κόστος των εγκλημάτων του λευκού περιλαιμίου είναι τεράστιο. Πολύ περισσότερη έρευνα έχει γίνει για τα εγκλήματα λευκού περιλαιμίου στις Η.Π.Α. παρά στην Βρετανία. Στις Η.Π.Α. υπολογίστηκε πως τα εγκλήματα λευκού περιλαιμίου (που ορίζονται ως φοροδιαφυγή, ασφαλιστικές απάτες σχετικά με φάρμακα και ιατρικές υπηρεσίες, απάτες για επισκευές κατοικίας και αυτοκινήτων) στοιχίζουν σαράντα φορές περισσότερο από τα συνήθη εγκλήματα κατά της περιουσίας... Επιπλέον, ορισμένες μορφές εγκλημάτων λευκού περιλαιμίου αφορούν πολύ μεγαλύτερο αριθμό ατόμων από ό,τι τα εγκλήματα των χαμηλών τάξεων. Ένας καταχραστής μπορεί να ληστέψει χιλιάδες – και σήμερα με τη χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών εκατομμύρια – άτομων και παράνομα πωλούμενα φάρμακα μπορούν να προσβάλλουν την υγεία πολλών ανθρώπων και να οδηγήσουν ακόμα και σε θανάτους».

(Α. Giddens, *Κοινωνιολογία*, μτφρ. Δ. Τσαούσης, εκδ. Guttenberg, Αθήνα 2002).

(νόμοι) μιας κοινωνίας δεν έχουν ιδιαίτερη αξία για τα μέλη της. Τα μέλη της κοινωνίας αρχίζουν να μην πιστεύουν σε αυτούς. **Ανομία είναι η αποσύνδεση των στόχων που θέτουν τα άτομα από τα κοινωνικά αποδεκτά μέσα για να τους πραγματοποιήσουν.** Για παράδειγμα, κάποιος μέλος της κοινωνίας θέλει να αγοράσει ένα αυτοκίνητο. Τα αποδεκτά κοινωνικά μέσα είναι να αποταμιεύσει χρήματα που προέρχονται από την εργασία του, να λάβει κάποιον τραπεζικό δάνειο το οποίο θα το αποπληρώσει σταδιακά κτλ. Όμως, μπορεί το άτομο να **μην καταφύγει** σε αυτά τα μέσα. Μπορεί να καταφύγει σε ενέργειες, οι οποίες να του αποφέρουν το απαραίτητο ποσό για να αγοράσει το αυτοκίνητο. Όταν τέτοιες πρακτικές και αντιλήψεις διαδίδονται στο κοινωνικό σώμα, τότε επικρατεί η κατάσταση της ανομίας. Η ανομία μεγαλώνει ακόμη περισσότερο όταν οι πρακτικές αυτές μένουν ατιμώρητες. Οι σύγχρονες κοινωνίες, λόγω του μεταβατικού τους χαρακτήρα, δημιουργούν όρους ανάπτυξης της ανομίας. Οι παραδοσιακές αξίες και οι θεσμοί κλονίζονται, χωρίς να έχουν εμφανιστεί νέες κοινωνικές σχέσεις και ρυθμίσεις που θα πάρουν τη θέση τους. Άλλωστε, ο Ντυρκέμ, που όρισε την ανομία ως φαινόμενο, είχε ζήσει σε μια ανάλογη μεταβατική εποχή. Ήταν στις αρχές του 20ού αιώνα, όπου η οικονομία και η κοινωνία άλλαζαν με ταχύτατους ρυθμούς χωρίς οι άνθρωποι να έχουν μπορέσει να αφομοιώσουν τις αλλαγές.

ε) Ο ρόλος της οικογένειας και του εκπαιδευτικού συστήματος. Οι φορείς κοινωνικοποίησης και ιδιαίτερα η οικογένεια και το σχολείο μπορούν να παίξουν καθοριστικό ρόλο στη διαπαιδαγώγηση των νέων ανθρώπων ενάντια στη λογική και την πρακτική της διαφθοράς. Η οικογένεια και η εκπαίδευση μπορούν να γίνουν «σχολείο» και περιβάλλον ήθους και εννοιών, καλλιεργώντας έννοιες και αξίες όπως: **πολίτης, δημόσιο συμφέρον, κοινό καλό, κοινωνική αλληλεγγύη, κράτος δικαίου, κοινωνική δικαιοσύνη, συνέπεια, εντιμότητα, ειλικρίνεια, κοινωνική ευθύνη.** Η οικονομία και η πολιτεία σαφώς έχουν την πρωταρχική ευθύνη για τα φαινόμενα διαφθοράς, όμως οι άνθρωποι είναι αυτοί που επιλέγουν πώς θα ζήσουν, που σε τελική ανάλυση δημιουργούν την ιστορία τους. Άλλωστε, η δημοκρατία και η πολιτική ανάπτυξη είναι το αντίδοτο στη διαφθορά. Όμως, **δημοκρατία σημαίνει ελευθερία, συμμετοχή και ευθύνη.** Αν οι πολίτες είναι απαθείς και δεν έχουν έναν ορίζοντα αξιών που θα τους κινητοποιεί να ελέγξουν την κάθε εξουσία, τότε οι λέξεις δημοκρατία και συμμετοχή στερούνται περιεχομένου. Σε αυτή την κατεύθυνση μπορούν να συμβάλουν σημαντικά οι φορείς που διαμορφώνουν τους αυριανούς πολίτες.

5.2 Το ηλεκτρονικό εμπόριο

Μέχρι πριν από μερικά χρόνια γνωρίζαμε την έννοια του εμπορίου μέσα από τις συμβατικές οδούς της **αγοράς και της πώλησης εμπορευμάτων, μέσω της φυσικής παρουσίας** ανθρώπων οι οποίοι δραστηριοποιούνταν σε χώρους αγοραπωλησίας όπως οι λαϊκές αγορές, τα εμπορικά καταστήματα, τα εμπορικά κέντρα.

Η διαδικασία αυτή απαιτούσε τη φυσική παρουσία των εμπλεκόμενων, γεγονός που στοίχιζε και χρόνο αλλά και χρήμα τόσο για τη μετακίνηση όσο και για τη μεταφορά εμπορευμάτων.

Ωστόσο, **η τεχνολογική εξέλιξη και οι μεταβολές στον χώρο των επικοινωνιών** προκάλεσαν σημαντικές ανακατατάξεις στον τρόπο με τον οποίο σήμερα γίνονται οι εμπορικές συναλλαγές. Το τοπίο του εμπορίου έχει αλλάξει σημαντικά, γεγονός που συνεπάγεται μια σειρά από σημαντικούς **μετασχηματισμούς σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο.**

Το **ηλεκτρονικό εμπόριο** είναι μια νέα οικονομική πραγματικότητα που στηρίζεται στο διαδίκτυο. Η αγορά και πώληση προϊόντων γίνεται μέσω του διαδικτύου. Το ηλεκτρονικό εμπόριο δεν απαιτεί, για την αγορά και πώληση υπηρεσιών και εμπορευμάτων, τη **φυσική παρουσία των εμπλεκόμενων.** Γίνεται εξ **αποστάσεως.**

Το ηλεκτρονικό εμπόριο είναι ένα μια εξελιγμένη οικονομική δραστηριότητα της μεταβιομηχανικής κοινωνίας. Ο Ντάνιελ Μπελ (1919-2011) ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο «μεταβιομηχανική κοινωνία». Το 1976 εκδόθηκε το βιβλίο του *The coming of post-industrial society* (η έλευση της μεταβιομηχανικής κοινωνίας). Ο Μπελ υποστήριζε ότι η ανάπτυξη της τεχνολογίας, και κυρίως της τεχνολογίας των υπολογιστών, θα επιφέρει τέσσερις καθοριστικές αλλαγές:

α) Μείωση των θέσεων εργασίας στη βιομηχανία και αύξηση στις υπηρεσίες.

β) Μείωση της ανειδίκευτης εργασίας.

γ) Οι νέες τεχνολογίες θα είναι η αιχμή της οικονομίας.

δ) Εμφάνιση νέων κριτηρίων κοινωνικής ιεράρχησης με κριτήριο την πρόσβαση κάποιου/-ας στις νέες τεχνολογίες.

Ο Μιχάλης Δερτούζος (1936-2001), καθηγητής της Πληροφορικής στο Ινστιτούτο Τεχνολογίας της Μασαχουσέτης (Μ.Ι.Τ.), ήταν ένας μεγάλος οραματιστής του κόσμου που μπορούσε να διαμορφώσει το διαδίκτυο. Το ηλεκτρονικό εμπόριο δεν διαφέρει από την αρχική σύλληψη του Δερτούζου, ότι οι άνθρωποι θα κινούνται και θα αγοράζουν προϊόντα και υπηρεσίες όπως κινούνται, βλέπουν βιτρίνες και εμπορεύματα, αγοράζουν σε μια κανονική αγορά με εμπορικά καταστήματα.

Στο ηλεκτρονικό εμπόριο δεν υπάρχουν φυσικοί διαμεσολαβητές παρά μόνο οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές μέσω των οποίων γίνονται οι εμπορικές συναλλαγές. Η face to face (πρόσωπο με πρό-

Το ηλεκτρονικό εμπόριο έχει και αυτό τους «ηλεκτρονικούς απατεώνες» του, όπως έχει και το κλασικό εμπόριο.

Το ηλεκτρονικό εμπόριο είναι κατάκτηση, ένας νέος τρόπος εμπορίου που εξυπηρετεί τους εμπόρους, τους παραγωγούς, τους καταναλωτές και την οικονομία στο σύνολό της.

Όμως, για περιπτώσεις απάτης ή άλλων αδικημάτων στο διαδίκτυο, υπάρχει η Δίωξη Ηλεκτρονικού Εγκλήματος.

«Η Δίωξη Ηλεκτρονικού Εγκλήματος προσφέρει υπηρεσίες δίωξης τέτοιων περιπτώσεων στον κυβερνοχώρο και παρέχει ασφάλεια στους πολίτες, τους εμπόρους και τους καταναλωτές που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για την αγορά και πώληση εμπορευμάτων και υπηρεσιών. Αναλυτικότερα:

Η αποστολή της Υποδιεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος συμπεριλαμβάνει την πρόληψη, την έρευνα και την καταστολή εγκλημάτων ή αντικοινωνικών συμπεριφορών, που διαπράττονται μέσω του διαδικτύου ή άλλων μέσων ηλεκτρονικής επικοινωνίας.

Η Δίωξη Ηλεκτρονικού Εγκλήματος, στην εσωτερική της δομή, αποτελείται από τέσσερα τμήματα που συμπληρώνουν όλο το φάσμα προστασίας του χρήστη και ασφάλειας του κυβερνοχώρου. Έτσι, στη νέα αναβαθμισμένη δομή της αποτελείται από:

- Το Τμήμα Γενικών Υποθέσεων και Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, που ασχολείται με τις εγκληματικές πράξεις οι οποίες διαπράττονται στα μέσα ηλεκτρονικής επικοινωνίας και ψηφιακής αποθήκευσης ή μέσω αυτών σε ολόκληρη τη χώρα.
- Το Τμήμα Προστασίας Ανηλίκων, που ασχολείται με τα εγκλήματα τα οποία διαπράττονται κατά των ανηλίκων με τη χρήση του διαδικτύου και των άλλων μέσων ηλεκτρονικής ή ψηφιακής επικοινωνίας και αποθήκευσης.
- Το Τμήμα Προστασίας Λογισμι-

κού και Πνευματικών Δικαιωμάτων που ασχολείται με τις υποθέσεις παράνομης διείσδυσης σε υπολογιστικά συστήματα και κλοπής, καταστροφής ή παράνομης διακίνησης λογισμικού υλικού, ψηφιακών δεδομένων και οπτικοακουστικών έργων, που τελούνται σε ολόκληρη τη χώρα.

- Το Τμήμα Ασφάλειας Ηλεκτρονικών Επικοινωνιών, που ασχολείται με την πρόληψη και καταστολή εγκλημάτων παραβίασης του απορρήτου των ηλεκτρονικών επικοινωνιών.

Κοινωνικές δράσεις της Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος

Η Δίωξη Ηλεκτρονικού Εγκλήματος αναπτύσσει έντονη δραστηριότητα για την ενημέρωση μικρών και μεγάλων χρηστών του διαδικτύου. Οργανώνει ημερίδες για την ασφαλή πλοήγηση –σε όλη τη Ελλάδα– με στόχο την ενημέρωση των πολιτών για τις νέες τεχνολογίες και ειδικότερα για τους κινδύνους που ελλοχεύουν κατά την πλοήγηση στο διαδίκτυο».

(www.astynomia.gr)

ΓΙΑ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΩΝ ΣΤΗ ΔΙΩΞΗ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟΥ

ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΣ

σωπο) επαφή των συναλλασσομένων έχει αντικατασταθεί από την screen to screen (οθόνη με οθόνη) επαφή.

Το ηλεκτρονικό εμπόριο εξυπηρετεί χιλιάδες επιχειρήσεις και εκατομμύρια ανθρώπους σε όλο τον κόσμο.

Ο όρος **ηλεκτρονικό εμπόριο** περιλαμβάνει όλα τα μέσα, τα οποία εξυπηρετούν τις αγοραπωλησίες εμπορευμάτων και υπηρεσιών χρησιμοποιώντας μέσα όπως:

- τηλέφωνο (κινητό-σταθερό-δορυφορικό)
- ηλεκτρονικοί υπολογιστές
- βιντεοτηλέφωνο (βιντεοκλήσεις)
- ηλεκτρονικό ταχυδρομείο (e-mail)
- τηλεμοιοτυπία (fax)
- τηλεόραση
- tablets
- επικοινωνία μέσω ψηφιακών εργαλείων όπως το skype, ή το Big Blue Button, τα οποία δίνουν τη δυνατότητα τηλεδιάσκεψης και χρησιμοποιούνται ευρέως ακόμη και για άλλες χρήσεις (εκπαιδευτικές, επιστημονικές κτλ.)

Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, πως στις μέρες μας έχουμε ένα σημαντικό αριθμό εργαλείων τα οποία κυριολεκτικά έχουν μεταλλάξει τον χαρακτήρα και τη φύση των συναλλαγών, με συνέπεια να έχουν προκληθεί σημαντικές αλλαγές σε όλες τις φάσεις και τα στάδια της εμπορευματικής διαδικασίας.

Το ηλεκτρονικό εμπόριο **έχει αντικαταστήσει τη διά ζώσης επικοινωνία** ανάμεσα στον πωλητή και τον πελάτη, αφού όλα τα εμπορεύματα αποτελούν **μια ψηφιοποιημένη εικόνα που διαθέτει όλα τα τεχνικά και μη χαρακτηριστικά του προϊόντος** χωρίς, ουσιαστικά, να προκύπτει λόγος επαφής του πωλητή με τον αγοραστή.

Ως εκ τούτου, **η ανθρώπινη επικοινωνία** επηρεάζεται σοβαρά, αφού δεν υπάρχει ανάγκη για την **άμεση ανθρώπινη επαφή με τον πωλητή**. Αυτό έχει ως συνέπεια οι αγορές να γίνονται με έναν περισσότερο **απρόσωπο τρόπο** και να μην είναι αναγκαία η δημιουργία μιας σχέσης εμπιστοσύνης μεταξύ πωλητή και αγοραστή. Επιπροσθέτως, όλες οι τεχνικές και μέθοδοι της πειθούς που χρησιμοποιούσε ένας πωλητής στη διά ζώσης επικοινωνία εγκαταλείπονται, ενώ θα πρέπει αυτές να αποτυπώνονται με ψηφιακό τρόπο στην ιστοσελίδα ή σε μια τηλεοπτική διαφήμιση που αφορά την πώληση ενός προϊόντος.

Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, πως ένας σημαντικός αριθμός των πωλητών που ακολουθούσε τις παραδοσιακές μεθόδους εμπορίου δεν έχει αντικείμενο απασχόλησης. Την ίδια στιγμή όμως γεννιούνται μια σειρά νέων επαγγελματιών τα οποία ασχολούνται με το ηλεκτρονικό εμπόριο: γραφίστες, σχεδιαστές εμπορικών ιστοσελίδων, ψηφιακοί διαφημιστές, ειδικοί στο ηλεκτρονικό marketing, κ.ά.

Την ίδια στιγμή που το συμβατικό εμπόριο χάνει ένα τμήμα του από το ηλεκτρονικό εμπόριο, διαμορφώνεται μια νέα κατάσταση στο επίπεδο των χρηματικών συναλλαγών, αφού οι χρηματικές

δοσοληψίες γίνονται μέσω χρεωστικών ή πιστωτικών καρτών, γεγονός που αναπτύσσει τα τραπεζικά προϊόντα σε νέους χώρους και νέες κατευθύνσεις.

Είναι σαφές πως όσο ο καιρός περνάει τόσο οι αγορές θα διευρύνονται μέσω του ηλεκτρονικού εμπορίου, αφού οποιοσδήποτε σήμερα μπορεί να κάνει τα ψώνια του από το σούπερ μάρκετ, να αγοράσει ρούχα, καλλυντικά, ένα αυτοκίνητο, μετοχές, ομόλογα, αεροπορικά εισιτήρια, ασφαλιστικά συμβόλαια, ακόμη και ένα σπίτι σε άλλη χώρα.

Πίσω από το ηλεκτρονικό εμπόριο έχει αναπτυχθεί μια πολύπλοκη και εξαιρετικά υψηλού επιπέδου **βιομηχανία ψηφιακής υποστήριξης** η οποία, μέσω ηλεκτρονικών συστημάτων, **σχεδιάζει, οργανώνει, διευθύνει και επιπλέον ελέγχει το σύνολο των εμπορικών συναλλαγών**, αφού είναι σε θέση να καταγράφει και να αποθηκεύει οποιαδήποτε κίνηση ή συναλλαγή μέσω αυτών των συστημάτων.

Είναι ευνόητο λοιπόν πως το ηλεκτρονικό εμπόριο διαμορφώνει μια τεράστια δυναμική στο πεδίο των συναλλαγών, και αυτό γιατί:

- μειώνει το κόστος των εμπορικών μεσαζόντων και αντιπροσώπων άρα και την τιμή του προϊόντος.
- εξοικονομεί χρόνο για τους καταναλωτές.
- δημιουργεί μεγάλες αγορές, πέρα από τα τοπικά σύνορα και τις περιφερειακά παραδοσιακά όρια.
- ενισχύει την ανάπτυξη των επιχειρήσεων χωρίς έξοδα μετακίνησης και μεταφοράς.
- διευκολύνει τις συναλλαγές κάνοντάς τες πιο προσιτές σε ένα κοινό που δεν μπορεί να μετακινηθεί.
- δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας και μια σειρά νέων επαγγελμάτων τα οποία σχετίζονται με το ηλεκτρονικό εμπόριο.

Την ίδια στιγμή που διαπιστώνεται αυτή η δυναμική, οφείλουμε να σταθούμε και λίγο κριτικά στον τρόπο με τον οποίο εφαρμόζεται το ηλεκτρονικό εμπόριο, να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε τις αλλαγές και τις επιπτώσεις που έχει επιφέρει η εφαρμογή του.

Είναι σαφές πως οι επιχειρήσεις που δεν θα μπορέσουν να ακολουθήσουν τη δυναμική αυτή είναι σίγουρο πως, αν δεν εξαφανιστούν, θα χάσουν ένα σημαντικό τμήμα του αγοραστικού τους κοινού.

Το ίδιο συμβαίνει, και θα συμβεί, με τους συμβατικούς πωλητές, οι οποίοι θα χάσουν τη δουλειά τους, αφού υπολογίζεται πως λόγω της σημαντικής μείωσης των διά ζώσης πωλήσεων θα μειωθεί αισθητά και ο αριθμός των εργαζομένων στο συμβατικό εμπόριο.

Παναγιώτης Τέσης, *Λαϊκή Αγορά*, Εθνική Πινακοθήκη

Το άνεργο μέλλον

(*The Jobless Future*)

Αυτός είναι ο απαισιόδοξος τίτλος του βιβλίου των Στάνλεϋ Αρόνοβιτς και Ουίλιαμ Ντι Φάτσιο (Η.Π.Α., 1994). Σε μια εποχή τεράστιων προσδοκιών από τους ηλεκτρονικές υπολογιστές, οι Ατοpowitz και DiFazio έκαναν μια έρευνα σχετικά με το πώς η τεχνολογία επηρεάζει την εργασιακή διαδικασία και τις εργασιακές σχέσεις. Η έρευνα, που πραγματοποιήθηκε για το Σωματείο Τεχνικών και Μηχανικών της Νέας Υόρκης το 1984, σχετικά με τις επιπτώσεις που θα είχε στην εργασία τους η είσοδος των υπολογιστών, κατέληγε στο συμπέρασμα ότι οι νέες τεχνολογίες όχι μόνο δεν θα αυξήσουν μακροπρόθεσμα τις επαγγελματικές ευκαιρίες όσων ασχολούνται με αυτές (χειριστές υπολογιστών, τεχνικοί υπολογιστών, αναλυτές, κ.λπ.), αλλά θα τις μειώσουν. Αυτό το γενικό συμπέρασμα προέκυπτε από συνεντεύξεις αλλά και παρατηρήσεις που είχαν κάνει οι ερευνητές με μερικούς χειριστές και προγραμματιστές υπολογιστών, από όπου φαινόταν ότι η χρήση του υπολογιστή γίνεται όλο και πιο απλή –που σημαίνει προοπτικά μείωση των αμοιβών, καθώς χάνει το χαρακτήρα της σύνθετης εργασίας– ενώ την ίδια στιγμή το πρόγραμμα του υπολογιστή συμπυκνώνει μια σειρά από άλλες εργασίες που μέχρι τότε ήταν αυτόνομες και σύνθετες.

Οι συγγραφείς, τελικά, υποστήριξαν ότι η εξέλιξη της πληροφορικής καταργεί χιλιάδες παραδοσιακές θέσεις εργασίας, χωρίς να δημιουργεί στον ίδιο αριθμό νέες.

Οι εξελίξεις φαίνεται να επιβεβαιώνουν τις απαισιόδοξες αυτές προβλέψεις.

Ορισμένα στοιχεία για προβληματισμό:

- Το Twitter απασχολεί μόλις 400 άτομα σε όλο τον κόσμο.
- Το 2011, οι κινεζικές εταιρείες δαπάνησαν 1,3 δισ. δολάρια για βιομηχανικά ρομπότ.
- Η Foxconn, που φτιάχνει iPads

για την Apple, ελπίζει σε 10 χρόνια να λειτουργήσει το πρώτο πλήρως αυτοματοποιημένο εργοστάσιό της χωρίς κανέναν εργάτη και με ελάχιστο τεχνικό και ειδικευμένο προσωπικό.

Μιχάλης Οικονόμου, *Βάρκες*, Εθνική Πινακοθήκη.

Ο όρος **κυβερνοχώρος** σημαίνει έναν νέο «κοινωνικό» χώρο, ο οποίος διαμορφώνεται από το παγκόσμιο δίκτυο των υπολογιστών που συνθέτουν το διαδίκτυο. Οι άνθρωποι στον κυβερνοχώρο είναι μηνύματα στις οθόνες των υπολογιστών. Δεν υπάρχει η φυσική τους παρουσία. Όμως, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν είναι άνθρωποι. Δεν σημαίνει ότι δεν έχουν πάθη, δεν λένε αλήθεια ή ψέματα, δεν έχουν καλούς ή κακούς σκοπούς. Το διαδίκτυο είναι μέρος του πραγματικού κόσμου. Όλοι στο διαδίκτυο έχουμε ταυτότητα και αφήνουμε ίχνη. Γι' αυτό είναι αναγκαία η ενημέρωση και η εκπαίδευση στη χρήση του διαδικτύου. Ανάλογη ενημέρωση και εκπαίδευση πρέπει να γίνει και στη χρήση του διαδικτυακού εμπορίου, προκειμένου οι χρήστες του να ωφελούνται από τα πλεονεκτήματά του χωρίς να γίνονται θύματα απάτης.

Μια ακόμα σημαντική επίπτωση είναι η φύση της ίδιας της αγοράς. Η αγορά εμπορευμάτων μετατρέπεται όλο και περισσότερο σε μια **απρόσωπη διαδικασία** η οποία δεν διαθέτει κανένα στοιχείο ανθρώπινης επικοινωνίας και επαφής. Αυτό συμβάλλει με κάποιο τρόπο στην **αποξένωση του ανθρώπου**, αφού, αν αναλογιστεί κανείς πως δεν χρειαζόμαστε καμία ανθρώπινη επαφή για τις συναλλαγές μας, καταλαβαίνει πως εθιζόμαστε στο να ερχόμαστε σε επαφή με λιγότερους ανθρώπους καθημερινά.

Φανταστείτε τον πολίτη του μέλλοντος ο οποίος μπορεί να εργάζεται μόνος από το σπίτι του μέσω υπολογιστή, να αγοράζει την τροφή του μέσω ηλεκτρονικής παραγγελίας, να ψωνίζει τα απαραίτητα για το σπίτι μέσω διαδικτύου, να πληρώνει τους λογαριασμούς του ηλεκτρονικά, να επικοινωνεί με τους φίλους του μέσω των ψηφιακών κοινωνικών δικτύων κ.ά. Καταλαβαίνουμε πως μάλλον θα φτάσει σε ένα σημείο όπου η πραγματικότητά που βιώνει **δεν θα είναι ανθρώπινη και κοινωνική**, θα είναι μια **εικονική ή ψηφιακή πραγματικότητα** της απομόνωσης και της μοναξιάς.

Ένα ακόμη εφιαλτικό σενάριο το οποίο καταργεί την ιδιωτικότητα των συναλλαγών μας σχετίζεται με το ότι καθετί που αγοράζεται και πωλείται μέσω διαδικτύου ή ηλεκτρονικών και ψηφιακών μέσων μπορεί να καταγράφεται και να μας ακολουθεί σε όλη μας τη ζωή.

Με τον τρόπο αυτό, την ίδια στιγμή που θα μπορούσε με έναν οργανωμένο τρόπο παρακολούθησης των ηλεκτρονικών αγορών να λυθεί ένα μέρος του προβλήματος της φοροδιαφυγής, προκύπτει το **πρόβλημα της κατάργησης της ιδιωτικότητας στο εμπόριο και τις προσωπικές αγορές**.

Οι επιχειρήσεις και τα τραπεζικά ιδρύματα ουσιαστικά, με τον τρόπο αυτό μπορούν να γνωρίζουν, να κατέχουν και να αποθηκεύουν δεδομένα τα οποία αφορούν ατομικές μας συνήθειες, τις διατροφικές ή ενδυματολογικές μας προτιμήσεις, τα φάρμακα που παίρνουμε, τα ταξίδια που κάναμε κτλ.

Βρισκόμαστε ουσιαστικά μπροστά στο κλασικό ερώτημα: **μέχρι ποιου σημείου οι τεχνολογικές εξελίξεις επιτρέπεται να εισχωρούν στη ζωή μας και ειδικότερα σε ό,τι αφορά τα ατομικά μας δικαιώματα, τις προσωπικές μας ελευθερίες, την κοινωνική μας ζωή;**

Είναι ξεκάθαρο πως δεν μπορούμε να αρνηθούμε ό,τι βελτιώνει την ποιότητα ζωής μας, αναπτύσσει τις δυνατότητές μας, διευρύνει τους ορίζοντες και τις προοπτικές της κοινωνίας μας.

Ωστόσο, οφείλουμε να **αναστοχαζόμαστε με κριτικό τρόπο πάνω σε θεμελιώδη ζητήματα** τα οποία θίγουν ευθέως την κοινωνικότητά μας, τα δικαιώματά μας και την ανάπτυξη των δυνατοτήτων του ανθρώπινου είδους.

Η προοπτική αυτή, όμως, προϋποθέτει ελευθερία, παιδεία, κριτική σκέψη και σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα.

5.3 Η μετανάστευση

Μετανάστευση είναι η μετακίνηση των ανθρώπων από τη μία περιοχή στην άλλη, είτε στο εσωτερικό μιας χώρας είτε στο εξωτερικό, με σκοπό την αναζήτηση μιας καλύτερης ζωής.

Πρόκειται για φαινόμενο το οποίο παρατηρείται **από την αρχαιότητα**. Οι άνθρωποι πάντοτε μετακινούνταν για την αναζήτηση μιας καλύτερης τύχης σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της Γης, με συνέπεια οι μετακινήσεις αυτές να προκαλούν διαφόρων ειδών ανακατατάξεις, συγκρούσεις και μεταβολές στη σύνθεση και την κατανομή των πληθυσμών. Οι άνθρωποι μετακινούνταν άλλοτε για να βρουν πιο εύφορες και γόνιμες περιοχές με περισσότερους καρπούς και πλουσιότερο κυνήγι και άλλοτε για να βρουν πιο ζεστό κλίμα και καλύτερους χειμώνες στις πεδινές και εύκρατες περιοχές. Με άλλα λόγια, η πρόκληση **της καλύτερης επιβίωσης** αποτελούσε διαχρονικά την κινητήρια δύναμη της μετακίνησης των πληθυσμών.

Ο πανάρχαιος χαρακτήρας του φαινομένου και η μόνιμη παρουσία του σε όλες τις ιστορικές περιόδους της ανθρωπότητας δείχνει ότι **δεν μπορεί να υπάρξει ένας κόσμος χωρίς μετανάστευση**.

Με τον όρο **μετανάστης** εννοούμε εκείνο το μέλος μιας κοινωνίας που μετακινείται από την περιοχή (είτε στο εσωτερικό είτε στο εξωτερικό) στην οποία διαμένει μόνιμα για να μεταβεί σε μία άλλη με σκοπό την αναζήτηση εργασίας. Ο μετανάστης ζητάει **άδεια παραμονής** από τη χώρα στην οποία μεταναστεύει.

Συχνά, ο μετανάστης συγχέεται με τον **πρόσφυγα**. Ο πρόσφυγας μετακινείται σε άλλη χώρα, υποχρεωτικά και επιβεβλημένα, επειδή διώκεται ή φοβάται τη δίωξη για λόγους πολιτικούς, θρησκευτικούς κτλ. Ο πρόσφυγας ζητάει **άσυλο**, το οποίο προβλέπεται από το Διεθνές Δίκαιο και τον Ο.Η.Ε.

Η Ελλάδα έχει γνωρίσει και τη μετανάστευση και την προσφυγιά. Έλληνες έχουν μεταναστεύσει, στο παρελθόν, στις Η.Π.Α., τη Γερμανία, την Αυστραλία, το Βέλγιο κτλ. προς αναζήτηση εργασίας και καλύτερης ζωής. Τα τελευταία χρόνια, λόγω της οικονομικής κρίσης και της υψηλής ανεργίας στην Ελλάδα, δημιουργείται ένα νέο μεταναστευτικό ρεύμα. Χιλιάδες Έλληνες μεταναστεύουν στο εξωτερικό προκειμένου να αναζητήσουν εργασία. Μεταναστεύουν και νέοι επιστήμονες (γιατροί, μηχανικοί, τεχνικοί υπολογιστών κτλ.), οι οποίοι σπούδασαν στην Ελλάδα αλλά λόγω ανεργίας προσφέρουν τις πολύτιμες και υψηλού επιπέδου υπηρεσίες τους όχι στη χώρα που τους σπούδασε αλλά σε άλλες χώρες. Η μετανάστευση αυτή είναι αιμορραγία πολύτιμου επιστημονικού δυναμικού. Αφαιρεί, επίσης, από τη χώρα νεαρό πληθυσμό επιτείνοντας ακόμη περισσότερο το δημογραφικό πρόβλημα. Αυτό το φαινόμενο λέγεται **«διαρροή εγκεφάλων»** (brain drain).

Επίσης, χιλιάδες Έλληνες στο παρελθόν έγιναν πρόσφυγες

Το άγαλμα της Ελευθερίας, Νέα Υόρκη

Υπάρχουν πολλά σύμβολα της μετανάστευσης. Αγάλματα, λιμάνια, πόλεις που υποδέχθηκαν και υποδέχονται μαζικά μετανάστες. Ένα από τα σύμβολα της μετανάστευσης διεθνώς είναι και το Άγαλμα της Ελευθερίας στη Νέα Υόρκη. Το τεράστιο άγαλμα υποδεχόταν τα εκατομμύρια των μεταναστών που έφταναν στις Η.Π.Α. Το Έλις Άιλαντ ήταν ο πρώτος σταθμός της άφιξής τους, πριν μπουν στην πόλη της Νέας Υόρκης.

Το άγαλμα ήταν δώρο που έκανε το 1886 η Γαλλία στις Η.Π.Α. ως σύμβολο της φιλίας των δύο χωρών.

Το άγαλμα είναι η Ελευθερία που κρατάει στο ένα χέρι έναν πυρσό και στο άλλο τους νόμους. Στη βάση του αγάλματος βρίσκεται η φράση «Δώστε μου τους φτωχούς, τους κουρασμένους σας, τις καταπιεσμένες μάζες που λαχταρούν για ελευθερία» (από ποίημα της Emma Lazarus).

Η βάση του αγάλματος φιλοξενεί, από το 1972, το Μουσείο Μετανάστευσης των Η.Π.Α.

Γιάννης Γαίτης, *Σειρήνες – Οδυσσέας*, Εθνική Πινακοθήκη.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αυξήθηκε ο αριθμός των προσφύγων. Το θέμα του τεράστιου αριθμού των προσφύγων απασχόλησε τότε τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών (Ο.Η.Ε.).

Το 1951 ψηφίστηκε η **Συνθήκη της Γενεύης για τους Πρόσφυγες** και δημιουργήθηκε η **Ύπατη Αρμοστεία για τους Πρόσφυγες**. Στη Συνθήκη της Γενεύης, που έχει επικυρωθεί και από την Ελλάδα, δίνεται ο εξής ορισμός του πολιτικού πρόσφυγα: «*Πρόσφυγας είναι κάθε πρόσωπο που, λόγω δικαιολογημένου φόβου δίωξης λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, κοινωνικής τάξης ή πολιτικών πεποιθήσεων, βρίσκεται εκτός της χώρας της οποίας είναι υπήκοος και δεν μπορεί ή, λόγω φόβου, δεν επιθυμεί να απολαμβάνει της προστασίας της χώρας αυτής*».

Σήμερα, ο έλεγχος και η μετακίνηση μεταναστών και προσφύγων, σε ορισμένες χώρες, ρυθμίζονται από τη **Συμφωνία του Σένγκεν**, η οποία υπεγράφη το 1985. Στόχος της ήταν η σταδιακή κατάργηση των ελέγχων στα σύνορα, η προοδευτική καθιέρωση της ελεύθερης κυκλοφορίας για τους υπηκόους των κρατών που υπέγραψαν την συμφωνία, η συνεργασία αστυνομικών και δικαστικών αρχών.

εξαιτίας της Μικρασιατικής Καταστροφής (1922), του Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949), της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο (1974).

Στη σύγχρονη ιστορία του 20ού αιώνα διακρίνουμε **δύο μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα**. Αναλυτικότερα:

α) Στις αρχές του 20ού αιώνα και μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η αμερικάνικη ήπειρος είναι ο κύριος μεταναστευτικός προορισμός πολλών Ευρωπαίων. Το ρεύμα αυτό ανακόπηκε λόγω της οικονομικής κρίσης του 1929 που έπληξε και τις Η.Π.Α.

β) Το δεύτερο κύμα εμφανίζεται στην Ευρώπη, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου χώρες όπως η τότε Δυτική Γερμανία, η Σουηδία, το Βέλγιο γίνονται πόλος έλξης μεταναστών. Επίσης, αναζωπυρώθηκε η μετανάστευση προς τις Η.Π.Α, τον Καναδά, την Αυστραλία αλλά και προς χώρες της Λατινικής Αμερικής (Βραζιλία, Αργεντινή).

5.3.1 Κατηγορίες και αίτια μετανάστευσης

Η μετανάστευση, με κριτήριο τη **γεωγραφική μετακίνηση**, έχει κατηγοριοποιηθεί σε:

α) Εξωτερική. Είναι η μετανάστευση ατόμων ή ομάδων σε άλλη χώρα. Κάποιος από την Αλβανία που μεταναστεύει στην Ελλάδα ή κάποιος από την Ελλάδα που μεταναστεύει στον Καναδά. **Χώρα προέλευσης** λέγεται η χώρα από την οποία μεταναστεύει κάποιος. **Χώρα υποδοχής** λέγεται η χώρα προς την οποία μεταναστεύει κάποιος.

β) Εσωτερική. Είναι η μετανάστευση από μια περιοχή της χώρας σε άλλη. Η χώρα μας έζησε το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης με τη μορφή της αστυφιλίας από τα μέσα της δεκαετίας του 1950. Η Αθήνα είναι προϊόν εσωτερικής μετανάστευσης, κυρίως τη δεκαετία του 1960 και τη δεκαετία του 1970. Χιλιάδες άνθρωποι άφησαν τα χωριά τους και ήρθαν στην Αθήνα αναζητώντας εργασία και μια καλύτερη ζωή. Η συγκέντρωση ενός μεγάλου πληθυσμού στο Λεκανοπέδιο της Αττικής, με όλα τα περιβαλλοντικά προβλήματα που έχει προκαλέσει, είναι αποτέλεσμα της εσωτερικής μετανάστευσης.

Η εξωτερική μετανάστευση, με κριτήριο την ήπειρο, διακρίνεται σε:

α) Ηπειρωτική. Όταν η μετανάστευση γίνεται προς χώρες της ίδιας ηπείρου (π.χ. από την Ελλάδα προς τη Γερμανία).

β) Υπερπόντια. Όταν η μετανάστευση γίνεται προς χώρες άλλης ηπείρου (π.χ. από την Ελλάδα προς τις Η.Π.Α., την Αυστραλία κτλ.).

Υπάρχουν και άλλες κατηγορίες μετανάστευσης, οι οποίες διαμορφώνονται, όταν το μεταναστευτικό φαινόμενο εξετάζεται με διαφορετικά κριτήρια. Αναλυτικότερα έχουμε:

α) Με κριτήριο το αν είναι ηθελημένη η μετακίνηση ή αν είναι επιβεβλημένη λόγω κάποιων ιδιαίτερων και ακραίων γεγονότων,

διακρίνουμε ανάμεσα σε *εκούσια* και *αναγκαστική* μετανάστευση.

β) Με κριτήριο το χρονικό διάστημα που διαρκεί η μετακίνηση, διακρίνουμε ανάμεσα σε *μόνιμη* ή *προσωρινή*.

γ) Με κριτήριο το αν η μετακίνηση αφορά νέο και παρθένο τόπο εγκατάστασης ή ήδη κατοικημένο, διακρίνουμε την *πρωτογενή* από τη *δευτερογενή* μετανάστευση.

δ) Με κριτήριο τις αλλαγές και τις επιπτώσεις που η μετανάστευση φέρει στο συνολικό κοινωνικό οικοδόμημα (οικονομία, κοινωνικές δομές, θεσμοί κτλ.), διακρίνουμε ανάμεσα σε *συντηρητική* και *προοδευτική/καινοτόμα* μετανάστευση.

ε) Με κριτήριο το μέγεθος, η μετανάστευση μπορεί να διακριθεί σε *ατομική* ή *οικογενειακή*.

στ) Με κριτήριο την ύπαρξη ταξιδιωτικών και άλλων εγγράφων από τη χώρα προέλευσης, μπορεί να τεκμηριωθεί η διάκριση ανάμεσα σε «νόμιμη» ή «παράτυπη» μετανάστευση.

η) Με κριτήριο τον σκοπό της μετακίνησης, μπορεί να ταξινομηθεί σε διάφορες κατηγορίες, αν αυτές αφορούν εργασία, σπουδές, οικογενειακή συνένωση κτλ.

θ) Η *οικολογική* μετανάστευση είναι μια κατηγορία που απασχολεί, τα τελευταία χρόνια, την ανθρωπότητα. Οφείλεται σε περιβαλλοντικούς λόγους, όπως η ξηρασία, η έλλειψη νερού, κτλ. Αν δεν αντιμετωπιστεί άμεσα και αποτελεσματικά το οικολογικό πρόβλημα, οι μετανάστες εξαιτίας της ξηρασίας και της έλλειψης νερού θα πληθαίνουν. Μεγάλες περιοχές του πλανήτη θα «ερημοποιούνται», ενώ είναι πολύ πιθανόν να ξεσπάσουν και πόλεμοι ανάμεσα σε χώρες για τον έλεγχο του νερού.

Στις συζητήσεις σχετικά με τη μετανάστευση και τις μετακινήσεις πληθυσμών, χρησιμοποιούνται και οι όροι *παλιννόστηση* ή *επαναπατριsmός*. Οι όροι αναφέρονται στην επιστροφή μεταναστών στη χώρα προέλευσής τους ή ομοεθνών, που οι πρόγονοί τους έφυγαν στο παρελθόν από τον τόπο τους, στη χώρα καταγωγής τους.

Η μετανάστευση είναι ένα σύνθετο φαινόμενο. Γι' αυτό και τα αίτια της είναι πολλά. Ανάμεσα στα αίτια είναι:

- **Το φυσικό περιβάλλον και η γεωγραφική θέση μιας περιοχής** προκαλούν και διευκολύνουν τη μετανάστευση. Άγονες και άνυδρες περιοχές είναι, συνήθως, αυτές που εγκαταλείπονται από σημαντικό τμήμα των κατοίκων τους, οι οποίοι αναζητούν αλλού εργασία και καλύτερη ποιότητα ζωής.
- **Η αναζήτηση εργασίας.** Οι οικονομικοί μετανάστες αναζητούν εργασία με υψηλότερες αποδοχές και καλύτερους όρους ζωής σε άλλες χώρες. Χώρες όπου οι μισθοί είναι χαμηλοί οδηγούν ένα ζωντανό τμήμα του εργατικού τους δυναμικού σε αναζήτηση εργασίας σε άλλες χώρες όπου οι μισθοί είναι υψηλότεροι. Εκτός από τους χαμηλούς μισθούς, υπάρχει ένα πλέγμα προβλημάτων που υποβαθμίζει τη ζωή και αναγκάζει σε μετανάστευση: χαμηλή βιομηχανική και εμπορική ανάπτυξη, ανεργία, υποαπα-

Γιώργος Σικελιώτης, *Εργάτες*, Εθνική Πινακοθήκη.

Για τις παραδοσιακές χώρες υποδοχής μεταναστών, όπως υπήρξαν το 19ο αιώνα οι χώρες της αμερικάνικης ηπείρου και η Αυστραλία και τον 20ό η Αγγλία, η Γαλλία και η Γερμανία, το φαινόμενο της μετανάστευσης αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της δομής των κοινωνιών τους και βασικός ρυθμιστής της σημερινής τους εικόνας και οργάνωσης.

Για τον μεσογειακό ευρωπαϊκό νότο, η μετανάστευση αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της δομής των κοινωνιών. Αλλά για αντίστροφους λόγους. Οι νότιες κοινωνίες τροφοδότησαν για δύο περίπου αιώνες με το ανθρώπινο δυναμικό τους την αγορά εργασίας, την οικονομία και τον κοινωνικό ιστό των βόρειων κοινωνιών της Ευρώπης, μέχρι τη στιγμή που η συμμετοχή τους στο χάρτη των παγκόσμιων μετακινήσεων άλλαξε τα δεδομένα. Πρώτη η Ιταλία, ακολούθησε η Ισπανία και λίγο αργότερα η Ελλάδα και η Πορτογαλία, οι κοινωνίες του μεσογειακού νότου έγιναν πυρήνες μεταναστευτικών ρευμάτων εισροής από το σύνολο του λιγότερο οικονομικά ανεπτυγμένου κόσμου. Η Ελλάδα εδώ και μια δεκαετία συνθέτει το ένα δέκατο του πληθυσμού της, με ό,τι αυτό συνεπάγεται, μέσα από τα μεταναστευτικά ρεύματα που εγκαθίστανται στη χώρα».

(Χ. Μπαγκαβός – Δ. Παπαδοπούλου, επιμ., *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2006).

Γιώργος Σικελιώτης, *Εργάτες*, Εθνική Πινακοθήκη.

«Η μετανάστευση είναι ένα φαινόμενο εγγενές της ανθρώπινης εξέλιξης – της κοινωνίας, της οικονομίας, της πολιτικής, του πολιτισμού. Οι μετανάστες προκαλούν παραδοσιακά την εχθρότητα των γηγενών που τους κατηγορούν ότι τους παίρνουν τις δουλειές και ότι τους υποβαθμίζουν τον πολιτισμό. Οι κοινωνίες επιχειρούν να ρυθμίσουν τις μεταναστευτικές ροές με διάφορους τρόπους – αυστηρούς περιορισμούς, ελεγχόμενες εισόδους, πρακτικές εκμετάλλευσης, πολιτικές κοινωνικής ενσωμάτωσης, κτλ. – ανάλογα με την κοινωνική, οικονομική και διοικητική τους οργάνωση, τα κοινωνικά πρότυπα και τις πολιτιστικές τους καταβολές.

Ως μεταναστευτική πολιτική νοούνται τα θεσμοθετημένα μέτρα, αλλά και οι άτυπες πρακτικές που στοχεύουν στην πολύπλευρη αντιμετώπιση των ζητημάτων που αναδύονται και των αναγκών που δημιουργούνται από το κείμενο φαινόμενο της μετανάστευσης στην κατεύθυνση της κοινωνικής συνοχής. Ζητήματα που αφορούν τόσο στους μετανάστες και τις οικογένειες τους όσο και στις αναταράξεις στη χώρα υποδοχής, καθώς και στη μεταξύ των δύο αυτονόητη αλληλεπίδραση. Η διασφάλιση των δικαιωμάτων των μεταναστών, όπως απορρέουν από την ιδιότητα του πολίτη, και οι πολιτικές καταπολέμησης της ξενοφοβίας είναι ένα παράδειγμα. Η ανάδειξη του ρόλου των εργαζόμενων μεταναστών στην οικονομική ανάπτυξη, αλλά και της συμβολής των παρεχόμενων κοινωνικών υπηρεσιών στην κοινωνική τους ευημερία είναι ένα άλλο».

(Χ. Μπαγκαβός – Δ. Παπαδοπούλου, ό.π.).

σχόληση, μαύρη εργασία, φτώχεια και ανέχεια, έλλειψη ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και κοινωνικής ασφάλισης, κακό εκπαιδευτικό σύστημα.

Εργασία, επίσης, αναζήτά και τμήμα του επιστημονικού δυναμικού μιας χώρας με υψηλή ανεργία στον τομέα του, σε άλλες χώρες. Τέτοιου είδους μετανάστευση γνωρίζει η ελληνική κοινωνία τα τελευταία χρόνια.

- **Η μετακίνηση για καλύτερη ζωή.** Χώρες που δεν έχουν αποκέντρωση χαρακτηρίζονται από συγκέντρωση του πληθυσμού της πόλης και εγκατάλειψη των χωριών και της υπαίθρου. Πανεπιστήμια, βιβλιοθήκες, κινηματογράφοι, θέατρα, νοσοκομεία, όλα αυτά που δημιουργούν τους όρους για ποιοτική ζωή και δίνουν ευκαιρίες στον άνθρωπο για ανέλιξη συγκεντρώνονται σε μερικές μεγάλες πόλεις. Έτσι, οι νέοι κυρίως άνθρωποι που έχουν μείνει στα χωριά μεταναστεύουν και αυτοί προς τις πόλεις αναζητώντας μια καλύτερη ζωή. Αντίδοτο σε αυτό το είδος μετανάστευσης είναι η περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας, η αποκατάσταση των ανισοτήτων ανάμεσα στις διάφορες περιοχές.
- **Οι φυσικές καταστροφές.** Πλημμύρες, ξηρασία, θεομηνίες, κτλ. είναι βασικοί λόγοι που προκαλούν μετακίνηση των πληθυσμών.
- **Οι πόλεμοι, οι συρράξεις και οι εχθροπραξίες.** Σε περιοχές που ξεσπούν πολεμικές συρράξεις και γίνονται εχθροπραξίες (π.χ. εμφύλιοι πόλεμοι, βίαιες πολιτικές ανατροπές) προκαλούνται μεταναστευτικά ρεύματα από ανθρώπους που προσπαθούν να φύγουν μακριά από τις εμπόλεμες ζώνες προκειμένου να σώσουν τη ζωή τους και τη ζωή των παιδιών τους.
- **Οικογενειακοί λόγοι.** Οικογένειες που ζουν σε διαφορετικές χώρες ή περιοχές ενώνονται. Για παράδειγμα, γονείς που ζουν στο χωριό και θέλουν να ζήσουν κοντά στα παιδιά τους, τα οποία κατοικούν στην πόλη, μεταναστεύουν στην πόλη.
- **Λόγοι εξερεύνησης και «τυχοδιωκτισμού».** Υπάρχει και ένας αριθμός μεταναστών που μπήκαν στην «περιπέτεια» της μετανάστευσης επιθυμώντας να γνωρίσουν νέες περιοχές και ανθρώπους, να δοκιμάσουν την τύχη τους σε κάτι νέο και διαφορετικό από αυτό που ζούσαν στη χώρα τους.

5.3.2 Κοινωνικές-οικονομικές-πολιτικές συνέπειες

Όταν η μετανάστευση λύνει προβλήματα στη χώρα προέλευσης και στη χώρα υποδοχής, τότε γίνεται «αρμονικά» και με τα λιγότερα δυνατά προβλήματα. Για παράδειγμα, η χώρα Α έχει άνεργους και η χώρα Β προσφέρει θέσεις εργασίας. Σχηματικά, η μια «καλύπτει» τα κενά της άλλης.

Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αυτό ήταν περίπου το μοντέλο λειτουργίας της μετανάστευσης από τις λιγότερο αναπτυγμένες προς τις ανεπτυγμένες χώρες. Η «σχεδιασμένη μετανάστευση», για παράδειγμα, που είχε εφαρμόσει η Δυτική Γερμανία λειτουρ-

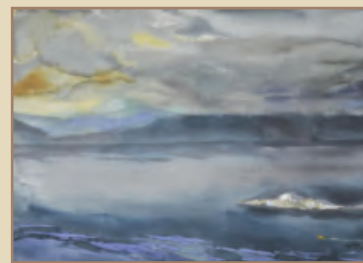
γούσε με βάση «πρόσκληση» συγκεκριμένου αριθμού μεταναστών από χώρες της Νότιας Ευρώπης (Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα, Ιταλία) για εργασία σε συγκεκριμένες θέσεις εργασίας. Αυτό το μοντέλο μείωνε τις τριβές μεταναστών και ημεδαπού πληθυσμού και απέτρεπε το φαινόμενο να χρησιμοποιηθεί ο μετανάστης ως φθηνότερη εργατική δύναμη.

Σήμερα, η μετανάστευση δεν γίνεται σχεδιασμένα. Μεγάλα μεταναστευτικά κύματα έρχονται από τις υπανάπτυκτες στις αναπτυγμένες χώρες, εξαιτίας της καταστροφής του περιβάλλοντος στις χώρες τους, των πολέμων, της φτώχειας και της αναζήτησης καλύτερης ζωής. Η μαζικότητα και ο μη σχεδιασμένος χαρακτήρας της μετανάστευσης έχει συνέπειες και για τους μετανάστες αλλά και για τον ημεδαπό πληθυσμό. Οι συνέπειες αυτές γίνονται εντονότερες όταν στη χώρα υποδοχής υπάρχει οικονομική κρίση, υψηλή ανεργία, συρρίκνωση των θεσμών του κράτους πρόνοιας και πολιτική υπανάπτυξη. Πιο αναλυτικά:

α) Κερδίζουν έδαφος οι απόψεις ότι για την ανεργία ευθύνονται αποκλειστικά οι μετανάστες. Η ανεργία οφείλεται στην έλλειψη επενδύσεων, στην αποδιάρθρωση του παραγωγικού ιστού της χώρας (βιοτεχνίες και βιομηχανίες που κλείνουν), στην κακή οικονομική πολιτική. Δεν προκαλούν οι μετανάστες την ανεργία. Άλλωστε, οι μετανάστες εργάζονται κυρίως σε εργασίες που δεν τις επιθυμεί το ημεδαπό εργατικό δυναμικό (φροντίδα γερόντων, αρρώστων, αποκλειστική νοσηλεία στο νοσοκομείο, βαριές αγροτικές εργασίες, οικοδομή, κτηνοτροφικές εργασίες κτλ.).

β) Η μετανάστευση μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνικό ντάμπινγκ. Ο όρος «ντάμπινγκ» προέρχεται από την αγγλική γλώσσα. Ντάμπινγκ (dumping) σημαίνει πώληση προϊόντων σε τιμή χαμηλότερη από τους ανταγωνιστές. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου οι μετανάστες δέχονται να εργαστούν με χαμηλότερες αποδοχές και χωρίς ασφαλιστικές εισφορές. Αυτό ρευστοποιεί τα δικαιώματα του ημεδαπού εργατικού δυναμικού και ρίχνει το ύψος των ημερομισθίων. Όμως, το κοινωνικό ντάμπινγκ δεν είναι σωστό να συνδέεται αποκλειστικά με τους μετανάστες. Σε συνθήκες κρίσεις, τμήματα του ημεδαπού εργατικού δυναμικού υιοθετούν επίσης τέτοια πρακτική.

γ) Ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα των μεταναστών. Αν δεν υπάρχει μέριμνα στον τομέα των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων των μεταναστών, η μετανάστευση θα είναι μια διαδικασία που θα δημιουργεί οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα τόσο στους μετανάστες όσο και στους ημεδαπούς. Οι μετανάστες και τα παιδιά τους πρέπει να έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης, να έχουν ίσες ευκαιρίες στη μόρφωση κτλ.

Παναγιώτης Τέτσης, *Υδρα, Θάλασσα*, 1995, Εθνική Πινακοθήκη.

Στις χώρες προέλευσης η μετανάστευση εκτονώνει σημαντικά το πρόβλημα της ανεργίας. Όμως, είναι απώλεια παραγωγικών δυνάμεων, οι οποίες αντί να αξιοποιηθούν στην εγχώρια παραγωγή «πωλούνται» σε φθηνές τιμές σε άλλες χώρες. Τα εμβάσματα των μεταναστών προς την πατρίδα τους, ακόμη και αν φαινομενικά ενισχύουν βραχυπρόθεσμα το εθνικό εισόδημα, σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να υπερβούν τον εθνικό πλούτο που θα μπορούσε να είχε παραχθεί μακροπρόθεσμα και στρατηγικά αν όλοι οι μετακινούμενοι πληθυσμοί εργάζονταν και προσέφεραν τις υπηρεσίες στην πατρίδα τους.